ՀՏԴ 947.0

Doi:10.54503/0135-0536-2023.3-93

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ

(Քննական դիտարկումներ և վերլուծություն)*

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Կովկասյան ռազմաճակատ, Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկով, Ն. Ն. Յուդենիչ, հայ կամավորական շարժում, Անդրանիկ, Դրո, Համազասպ, Քեռի, Ա. Մանուկյան, Հ. Զավրյան, հայերի ցեղասպանություն, Հայկական հարց, Սարիղամիշ, Վան, Էրզրում, Տրապիզոն, Երզնկա:

Նախաբան

Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասին գրվել և հրատարակվել են ուսումնասիրություններ, հետազոտություններ, վերլուծություններ, հոդվածներ և մասնակիցների հուշեր, սակայն դեռևս շատ հարցեր մնում են չլուսաբանված: Պատճառներից մեկն այն է, որ ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում հիմնականում եղել են եվրոպական թատերաբեմում ընթացած մարտական գործողությունները, իսկ պատերազմի բաղկացուցիչ մաս՝ Կովկասյան՝ ավելի ստույգ՝ ռուս-թուրքական ռազմաճակատը[1] գրեթե անուշադրության էր մատնվել: Եվ դա այն դեպքում, երբ միակ ռազմաճակատն էր, որտեղ ռուսական բանակը փայլուն հաղթանակներ էր տանում: Սակավ են նաև ռազմաճակատում ընթացած մարտական գործողություններին վերաբերող փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուների հրատարակությունը:

Վերջերս գիտական և ընթերցող հասարակությանը ռուսերենով ներկայացվեց «Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատը: Փաստաթղթերի ժողովածու. 1914–1917 թթ.» վավերագրերի բացառիկ, եզակի և ծավալուն ժողովածուն[2]: Շրջանառության մեջ դրվել են ՌԴ արխիվային

---

* *Ներկայացվել է 07. VI. 2023 թ., գրախոսվել է 29. IX. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:*

[1] *Կովկասյան ռազմաճակատ օպերատիվ-ռազմավարական հասկացությունը շրջանառության մեջ մտավ միայն 1917 թ. մարտին:*

[2] *Տե՛ս* Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914–1917 гг. Сборник документов. Отв. ред. А. Н. Артизов, сост. к. и. н. Б. Б. Давыдов, Н. Г. Захарова, к. и. н. И. В. Карпеев, С. А. Харитонов, к. и. н. О. В. Чистяков, Е. Е. Колоскова, к. и. н. М. Е. Малевинская, к. и. н. Д. Г. Мартиросян, Ю. В. Басенко, к. и. н. Г. Г. Авагян, к. и. н. С. С. Мирзоян. М., Фонд «Связь эпох», 2020, 1168 с., 16 с. илл. *Հրատարակությունը իրականացվել է* «Электронные офисные системы» *ընկերության տնօրենների խորհրդի նախագահ Վլ. Էդ. Բալասանյանի նյու-*

գործակալության, Ռուսաստանի պետական ռազմական-պատմական, Ռուսաստանի ռազմածովային նավատորմի պետական, ՌԴ արտաքին գործերի Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության, Ռուսաստանի պետական կինոֆոտո-փաստաթղթերի, ՌԴ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի ռազմական ակադեմիայի գիտահետազոտական ինստիտուտի (ռազմական պատմություն) և Հայաստանի ազգային արխիվների փաստաթղթերը (էջ 40–41), որոնց մեծ մասն առաջին անգամ է հրատարակվում: Վավերագրերը, ինչպես տեսնում ենք, հիմնականում ռուսական արխիվներից են:

Ժողովածուն կազմված է առաջաբանից (էջ 7–44), փաստաթղթերի երկու բաժնից: Առաջինում ներկայացված են տարաբնույթ գրագրություններ՝ զեկուցագրեր, հաշվետվություններ, հետախուզական տեղեկություններ, ռազմաքաղաքական իրավիճակի գնահատականներ, ծրագրվող մարտական գործողությունների պլանավորում Գերագույն գլխավոր շտաբի (այսուհետ՝ Ռազմական) և Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի, ապա՝ Ն. Ն. Ռոմանովի (կրտսեր), բանակի շտաբի պետ, հետո՝ հրամանատար, գեներալ Ն. Ն. Յուդենիչի և զորատեսակների հրամանատարների, հայ հասարակական-քաղաքական ու կրոնական գործիչների միջև: Ներկայացված են տեղեկություններ հայ, ինչպես նաև՝ վրաց, ասորի աշխարհազորային-կամավորական ու ազգային զինվորական կազմավորումների, հայերի բռնագաղթի և կոտորածի՝ ցեղասպանության, Օսմանյան կայսրությունից գրավված տարածքների ապագայի վերաբերյալ, հայ փախստականների դրության, օպերատիվ–մարտավարական և ռազմադիվանագիտական բնույթի, Պարսկաստանում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակի ու մարտական գործողությունների մասին փաստաթղթեր (էջ 46–815, 641 փաստաթուղթ):

Երկրորդ բաժինը վերաբերում է թուրքերից գրավված Արևմտյան Հայաստանում ռուսական ռազմաքաղաքացիական վարչակարգի՝ «Պատերազմի իրավունքով Թուրքական Հայաստանի և Թուրքիայի այլ գրավված մարզերի» գեներալ-նահանգապետի, ապա գլխավոր կոմիսարի վարչության կազմակերպման, գործունեության ու հարաբերությունները տեղական բնակչության հետ և այլն (էջ 817–991, 92 փաստաթուղթ): Բաժնի 2 հավելվածներում ներկայացվել են՝ պատերազմի պլանը Թուրքիայի դեմ կռվելու դեպքում (էջ 992–995, 1 փաստաթուղթ) և ցեղասպանությունից փրկվածների վկայությունները, որոնք պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում (էջ 996–1009, 7 փաստաթուղթ):

Ժողովածուն ունի ծանոթագրությունների (էջ 1010–1029) և անձնանունների կենսագրականների (էջ 1030–1062), անձնանունների (էջ 1063–1080), տեղանունների (էջ 1082–1115), աղբյուրների, հապավումների (էջ 1116–1118), աղբյուրների ու գրականության ցուցակ (էջ 1119) և տպագրված փաստաթղթերի ցանկեր (էջ 1120–1166): Հրապարակվել են 741 փաստաթուղթ և 6 փաստագրական ֆիլմերից 16 լուսանկար: Վավերագրերը ներկայացված են ժա-

---

թական աջակցությամբ: Շնորհակալություն ենք հայտնում պ. գ. թ. Սոնյա Միրզոյանին՝ փաստաթղթերի ժողովածուն տրամադրելու համար:

մանակագրական հաջորդականությամբ և ընդգրկում են 1914 թ. հուլիսի 16-ից մինչև 1917 թ. դեկտեմբերի 19-ը:

Ժողովածուն ծավալուն է, հիմնախնդիրները՝ բազմազան, ուստի նախընտրել ենք պատմաքննական հայացքով դիտարկել ժողովածուի նյութերը, դրանք ներկայացնելիս վերնագրել ու բաժանել ըստ թեմատիկ հարցերի:

Մարտական գործողությունները Կովկասյան (ռուս-թուրքական) ռազմաճակատում

Խնդրո առարկա ժողովածուում մեծաթիվ են այն փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են հայ կամավորական շարժմանը, հայ փախստականներին, հայերի ցեղասպանությանը, Հայկական հարցին, Արևմտյան Հայաստանում ռուսական վարչակարգ հիմնելուն և ռուսական իշխանության վարած քաղաքականությանը: Ըստ այդմ՝ նախ քննարկենք դրանք:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբին Թուրքիայի համար Միջագետքի և Կովկասյան ճակատներից թուրքերի համար գլխավորը ռուս-թուրքական ճակատն էր, քանզի նրանք հնարավորություն ունեին ոչ միայն համալրել իրենց ուժերը, այլև լրացնել ի հաշիվ տեղի մահմեդականների (էջ 50): Պատերազմի նախօրյակին թուրքական և գերմանական հետախուզությունները ռուսահպատակ լազերից ու աջարներից կազմել էին հետախուզական և դիվերսիոն ցանց[3], որի «աշխատանքը» երևաց թուրքական հարձակումից անմիջապես հետո Կարսի և հատկապես Բաթումի մարզերում (էջ 101, 102, 128, 182, 296–297, 829): Ի դեպ, 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Բաթումի մարզում առաջին անգամ հայտնվեցին «Թեշքիլաթը մահսուսեի» («Հատուկ կազմակերպություն») մահվան ջոկատները[4]: Հետախուզական տեղեկության համաձայն՝ թշնամին նախատեսում էր ապստամբություն հրահրել Կովկասում (էջ 71):

1914 թ. հոկտեմբերի 16-ին գերմանա-թուրքական ռազմական նավատորմի հարձակումով սկսվում են մարտական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում: Ռուսների դեմ գործում էր թշնամու 3-րդ բանակը: Հոկտեմբերի 19-ին ռուսական զորքն անցնում է հարձակման (էջ 80): Սկզբնական փուլում հրամանատարության հապշտապ գործողությունները հանգեցրին նրան, որ թուրքերը կարողացան ետ մղել ռուսներին և անցնել հակահարձակման: Նոյեմբերի 5-ին թշնամին, մահմեդական բնակչության աջակցությամբ, գրավեց Արդվինն ու Արդահանը՝ ընդհուպ մոտենալով Բաթումին: Նոյեմբերի վերջին ռազմաճակատ է գալիս ռազմական նախարար Էնվեր փաշան և սկսում է ռուսների գլխավոր ուժերի շրջապատման ու ոչնչացման օպերացիան[5]: Առաջին խոշոր ճակատամարտը տեղի է ունենում Սարիղամիշի շրջանում:

---

[3] Пипия. 1978, 35–38.

[4] *Մանրամասն տե՛ս* Կիրիմյան. *2005, 3–17,* Мартиросян. http://regnum.ru/news/1236705.htm *(մուտք՝ 19. XII. 2009);* Սահակյան. *2012, 257–276;* Սահակյան. *2013, 7–45:*

[5] *1914 թ. դեկտեմբերի 9-ին Հայկական IV դրուժինայի հրամանատար Քեռին (Ա. Գավաֆյան) հայտնում է հակառակորդի զգալի ուժերի առաջխաղացման մասին, սակայն Կովկասյան 1-ին կորպուսի հրամանատար, գեներալ Գ. Է. Բերխմանը և նրա շտաբը դա համարում է չափազանցված. տե՛ս* Масловский. 1933, 74.

Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի զինվորական գծով օգնական (տեղակալ), գեներալ Ա. Զ. Միշլաևսկին, գալով ռազմաճակատ և չկողմնորոշվելով իրավիճակում, եզրակացնում է, որ պարտությունն անխուսափելի է. հրամայում է նահանջել և դեկտեմբերի 18-ին փախչում է Թիֆլիս (էջ 125), որտեղ խուճապ էր սկսվել[6]: Գեներալի կարգադրությամբ շտապ դուրս է բերվում նույնիսկ Հյուսիսային Պարսկաստանում հաջող գործողություններ ծավալած զորքը, որը կասեցվում է փոխարքայի հրամանով, որին հեռագրով դիմել էր Հայկական I դրուժինայում ծառայող հայ հասարակական-քաղաքական և պետական գործիչ, բժիշկ Հակոբ Զավրյանը (Յակով Զավրիև), խնդրելով բեկանել հրամանը, որը և կատարվում է[7]:

Դեկտեմբերի 22-ին ռուսական զորքն անցնում է հարձակման Սարիղամիշի շրջանից և շրջապատում է թուրքական 9-րդ կորպուսը, գերում հրամանատար Իհսան փաշային[8], 3 դիվիզիաների պետերին ու այլոց (էջ 150–151)[9]: Այս անգամ ռուսները, օգտվելով էնվերի սխալներից, կարողանում են ջախջախիչ պարտության մատնել թուրքերին: Զորավարական տաղանդով փայլում է Կովկասյան բանակի շտաբի պետ, ապա՝ հրամանատար, գեներալ Ն. Ն. Յուդենիչը: Ռուսների կորուստը հաշվում է 26 հազար, իսկ թուրքերինը՝ 70 հազար[10] (էջ 13):

Գեներալ Թ. Նազարբեկյանը, վերլուծելով պատերազմի առաջին փուլը, գտնում է, որ չէր կարելի թերագնահատել թշնամու հնարավորությունները, ուստի նրա տարածքում խորանալիս անհրաժեշտ էր ամրացնել թիկունքը, ապա նոր միայն առաջանալ, այլ ոչ թե անիմաստ նահանջել ու կործանման եզրին հասցնել քրիստոնյա բնակչությանը[11]:

Հալիլ բեյի դիվիզիան[12] անսպասելի հարված է հասցնում Ատրպատականում գտնվող Կովկասյան բանակի աջ թևին, և 1915 թ. ապրիլի 16-ին գրավում է Դիլմանը: Թուրք-քրդական ուժերի հաջողությունը սպառնում էր ոտքի հանել ոչ միայն Պարսկաստանի, այլ Կովկասի մահմեդականությանը: Սակայն ապրիլի 18-ին թշնամուն կասեցրեց Թ. Նազարբեկյանի Դիլմանի ջոկատը, որի կազմում էր Անդրանիկի (Օզանյան) I դրուժինան: Թշնամու կորուստը կազմում է շուրջ 2 հազար[13], իսկ ռուսներինը՝ 600 սպանված և 800 վիրավոր: Կա-

---

[6] *1914 թ. դեկտեմբերի 18-ի նամակում ռազմական նախարար, գեներալ Վ. Ա. Սուխոմլինովը Ռազմակայանի շտաբի պետ, գեներալ Ն. Ն. Յանուշկևիչին գրում է. «… այժմ Կովկասում երկու թշնամի կա՝ թուրքերը և Միշլաևսկին, երկուսն էլ հաջողությամբ են գործում». տե՛ս* Переписка В. А. Сухомлинова с Н. Н. Янушкевичем. 1923, т. второй, 152.

[7] *Ս ա հ ա կ յ ա ն. 2019, № 1, 290–291:*

[8] *1915 թ. մայիսի 23-ին Իհսանը և մի քանի սպաներ Իրկուտսկում ընդհատակում գործող թուրք-թաթարական կոմիտեի օգնությամբ կարողանում են փախչել և կրկին հայտնվել ռազմաճակատում. տե՛ս* Г а б д р а ф и к о в а, А б д у л л и н. 2015, 216.

[9] К о р с у н. 1937, 110.

[10] *Ըստ գեներալ Ե. Մասլովսկու՝ 90 հազար. տե՛ս* М а с л о в с к и й. 1933, 133.

[11] *Ս ա հ ա կ յ ա ն. 2019, № 1, 293:*

[12] К о р с у н. 1940, 33.

[13] *1915 թ. ապրիլի 21-ի զեկուցագրում փոխարքան Դիլմանի ճակատամարտում թուրքերի կորուստը նշում է 3,5 հազարից ավելի (էջ 329):*

մավորներից զոհվել էր 21 և վիրավորվել 55 հոգի[14]*: Ճակատամարտում Թ. Նազարբեկյանի վճռական դերի մասին վկայում է հետևյալը՝ նա պարգևատրվում է սպայական Սբ. Գեորգիի IV աստիճանի խաչով, իսկ ժամանակ անց՝ ֆրանսիական* "Médaille militaire" *(«Զինվորական մեդալ»), որը երկրորդն էր համարվում «Պատվո լեգեոն» շքանշանից հետո:*

Պարտությունից հետո Հալիլը փորձում է անցնել Վան, որտեղ ապրիլի 7-ից հայերը կենաց մահու կռիվ էին տանում Այգեստան և Քաղաքամեջ թաղամասերը պաշարած թուրք-քրդական ուժերի դեմ[15]*: Սակայն ռուսական անսպասելի առաջխաղացումը ստիպում է հրաժարվել մտադրությունից*[16]*: Զորամասերին հանձնարարվում է հետապնդել Հալիլին, սակայն՝ ապարդյուն, քանի որ հետախուզությունը սխալվում է թուրքերի նահանջի ուղղությունը որոշելիս՝ գտնելով, որ դա Ուրմիան է (էջ 340): Անդրանիկի հետախույզներին հաջողվում է պարզել իրական ճանապարհը, սակայն հրամանատարությունը ուշադրություն չի դարձնում, քանի որ ավելի շատ վստահում էր իր հետախուզությանը:*

Մայիսի 4-ին Վանը ազատագրվում է թշնամուց: Մայիսի 5-ի առավոտյան՝ ժամը 6-ին, քաղաք է մտնում Խեչոյի (Խ. Ամիրյանց–Գևորգյան) հեծելավաշտը[17]*, մայիսի 6-ին՝ Արարատյան գունդը, ապա՝ Անդրկասպյան կազակային բրիգադը (Բայազետի ջոկատ) (էջ 368):*

Ժողովածուում կրկնվում են ռուսական ու խորհրդային պատմագրությունում[18] *արդեն «դասական» դարձած հակառակորդի 70 հազար զորքի (էջ 396) ռազմաճակատում հայտնվելը, որի հետևանքով Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսը հարկադրված էր հուլիսին նահանջել և պատճառ դառնալ Վասպուրականի հայության աղետալի փախուստին: Իր հուշերում Թ. Նազարբեկյանը գրում է. «… ես մեծ տարակուսանքի մեջ էի, քանի որ Վան քաղաքին որևէ վտանգ չէր սպառնում, և, բացի այդ, ճանապարհը դեպի Վան հարավային ծովեզրից ապահովված էր գեներալ Տրուխինի*[19] *ջոկատով (Հայկական 3-րդ և 4-րդ դրուժինների գումարտակները, սահմանապահների 1 գումարտակ և սիբիրյան կազակ(ային–Ռ. Ս.) գունդը՝ մեկ մարտկոցով)… »*[20]*:*

Ռուսական զորքի հուլիսյան նահանջը և Վասպուրականի հայության ծանր կորուստը խորը հիասթափություն են առաջացնում հայության՝ հատկապես, կամավորների շրջանում: Բոլորի համար անհասկանալի էր՝ ինչու՞ Վանում տեղակայված գեներալ Ա. Մ. Նիկոլաևի Բայազետի ջոկատը հապշտապ նահանջեց, վանեցիներին զենք չտրամադրեց՝ քաղաքը պաշտպանելու համար և նույնիսկ չտարհանեց հոսպիտալում գտնվող հիվանդ ու վիրավոր զինվոր-

---

[14] Սահակյան. 2019, № 2, 315–316:

[15] *Թուրքական բանակ է ուղարկվում սաղրիչ հաղորդագրություն, թե, իբր, զինուժը թուլացնելու և ռուսներին օգնելու նպատակով Վան է գալիս գեներալ Մ. Տ. Լորիս-Մելիքովի որդին (տե՛ս էջ 285): Երևում է, որ թուրքերի մոտ թարմ էր 1877–1878 թթ. պատերազմի ժամանակ Լորիս–Մելիքովից կրած պարտության դառը հուշերը:*

[16] Սահակյան. 2019, № 2, 321:

[17] Մեհրաբյան. 2022, 54, 203:

[18] Корсун. 1940, 120–121; Шишов. 2001, 527.

[19] *Տրուխին Իվան Եվդոկիմի (1852–1922) – ռուսական բանակի գեներալ-լեյտենանտ, Անդրբայկալյան 2-րդ կազակային բրիգադի հրամանատար:*

[20] Սահակյան. 2019, № 4, 284–285, տե՛ս նաև՝ Корсун. 1940, 194.

ներին[21]: Նշենք, որ գեներալը մեկ տարի անց ազատվեց իր պաշտոնից՝ հարևան մարտական տեղամասին օգնություն չցուցաբերելու համար (էջ 630):

Տեղեկանալով՝ դաշնակիցների գործողությունները Դարդանելի շրջանում ավարտվելու են, որից հետո թուրքերը զորքեր կտեղափոխեն ռուսների դեմ՝ Ն. Ն. Յուդենիչը նախաձեռնում է Էրզրումի գրավման փայլուն օպերացիան, որը մտել է համաշխարհային ռազմարվեստի պատմության մեջ: Երկարատև նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1915 թ. դեկտեմբերի 28-ին, սկսվում է գրոհը, որն ավարտվում է 1916 թ. փետրվարի 3-ին՝ ամրոցի և քաղաքի գրավումով (էջ 444): Նույն օրը ռուսները գրավում են Մուշը (էջ 450), ապա՝ Բիթլիսը (Բաղեշ), իսկ ապրիլի 5-ին՝ Տրապիզոնը (էջ 519): Շարունակելով առաջխաղացումը՝ ռուսները հուլիսի 3-ին տիրում են Բաբերդին (էջ 579), իսկ հուլիսի 12-ին՝ Երզնկային (էջ 594): Նախատեսվում էր ծովային դեսանտային օպերացիա Կ. Պոլիսը գրավելու համար, որը չիրականացավ[22]:

1917 թ. մարտի 3-ին հայտնի է դառնում Նիկոլայ II-ի հրաժարականի և Նախարարների խորհրդի նախագահ իշխան Գ. Ե. Լվովին նշանակելու մասին (էջ 653): Կովկասյան ռազմաճակատում շարունակում են ընթանալ մարտական գործողությունները, և մարտի 22-ին ռուսները գրավում են Կասրե-Շիրին ու կազակային հարյուրյակ են ուղարկում Իրաքում գտնվող բրիտանացիների հետ կապ հաստատելու համար (էջ 662):

Հոկտեմբերի 14-ին Ուրմիայի ջոկատի շտաբի պետ Ն. Ե. Կակուրինը Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբին զեկուցում է, որ ասորիների հոգևոր առաջնորդ Մար Շիմուն XIX-ի աջակցությամբ ասորական գումարտակը համալրվել է 1000 հոգուց կազմված կամավորական դրուժինայով (էջ 984–985): Քաղաքական հետագա արմատական փոփոխությունները, մատակարարման գրեթե բացակայությունը և զանգվածային դասալքությունը հարկադրում են 1917 թ. նոյեմբերի 3-ին ռուսներին նախաձեռնել հայերից և վրացիներից կազմել ազգային զորամիավորումներ (էջ 778–784):

Նոյեմբերի 11-ին օսմանյան 3-րդ բանակի հրամանատար Վեհիբը Կովկասյան բանակի հրամանատար, գեներալ Ի. Զ. Օդիշելիձեին ուղղված նամակում առաջարկում է զինադադար կնքել (էջ 783): Նոյեմբերի 26-ին Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը ստանում է Խորհրդային Ռուսաստանի զինուժի Գերագույն գլխավոր հրամանատար, բոլշևիկ Ն. Վ. Կրիլենկոյի հրամանը՝ Քառյակ միության երկրների հետ նախնական հաշտության պայմանագիր ստորագրելու մասին: Նա հայտնում է, որ Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրվել է համաձայնագիր, ըստ որի՝ նոյեմբերի 24-ից (դեկտեմբերի 7-ից) դադարեցվում են մարտական գործողությունները (էջ 790–791): Դեկտեմբերի 4-ին հրապարակվում է գեներալ Մ. Ա. Պրժևալսկու հրամանը, ըստ որի՝ կովկասյան-պարսկական ռազմաճակատում ժամը 14-ից դադարեցվում են մարտական գործողությունները (էջ 798): Դեկտեմբերի 5-ին Ի. Զ. Օդիշելիձեն ազդարարում է զորքին զինադադարի կնքման մասին (էջ 801–802)[23]:

---

[21] Корсун. 1940, 112.

[22] Верховский. 1959, 113, 116.

[23] *Ավելի մանրամասն տե՛ս* Մելիքյան. *1997:*

Հայ կամավորական շարժումը Կովկասյան (ռուս-թուրքական) ռազմաճակատում

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարբեր ռազմաճակատներում մասնակցություն են ունենում նաև հայերը, որի մասին գրվել են ուսումնասիրություններ, հոդվածներ ու առանձին անհատների գործունեությունը և մարտական գործողությունները լուսաբանող փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ[24]: 1914–1918 թթ. Ռուսաստանում բնակվող 2,054 միլիոն հայերի մոտ 13%-ը՝ շուրջ 250 հազար հոգի, զորակոչվել է բանակ, իսկ Ֆրանսիայից, Մեծ Բրիտանիայից և ԱՄՆ-ից՝ 50 հազար: Անդրկովկասի 1,8 միլիոն հայերից զորակոչվել է 147344-ը, որոնցից ծառայության համար պիտանի են ճանաչվել 121921 հոգի[25]: Շուրջ 300 հազար հայ զինծառայողներից պատերազմի ընթացքում 60 հազարը սպանվել կամ վիրավորվել է[26]:

Կռիվների ընթացքում զոհվել են մոտ 800 կամավոր, որոնց թվում՝ հրամանատարներ Գրիգոր Ավշարյանը և Քեռին[27]:

Ժողովածուում կան փաստաթղթեր, որոնք վերաբերվում են հայ կամավորական դրուժինաների կազմավորմանը, մասնակցությունը մարտական գործողություններին և այլն: 1914–1916 թթ. ռուս-թուրքական ռազմաճակատում կամավորների ընդհանուր թվի վերաբերյալ կան տարակարծություններ՝ մինչև 6 հազար և 9 հազար հոգի[28]: Ընդունված է, որ, ընդհանուր առմամբ, շարժման մեջ ընդգրկվել է շուրջ 10 հազար հոգի:

Սեպտեմբերի 16-ին Երևանի նահանգապետ Վ. Ֆ. Տիզենհաուզենը Էջմիածնի գավառապետ Լ. Լ. Լեմերմանին հայտնում է, որ ձևավորվում են հայկական պարտիզանական երկու ջոկատ: Նահանգապետը հրահանգում է աջակցել, քանի որ զեկուցել են հարուցվող արգելքների մասին (էջ 69): Դրուժինաների[29] ձևավորման ու համալրման անմիջական աշխատանքները ղեկավարում էր «Հայ կամավոր խմբերի կարգադրիչ մարմինը»:

---

[24] *Ներկայացրել ենք բացառապես փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուները. տե՛ս* Андраник Озанян. Документы и материалы. 1991, 130–221; *Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն. 1999,* Армяне в Первой мировой войне (1914–1918 гг.). 2014; Офицеры-армяне Первой мировой войны. Офицеры армии Республики Армения. 1914–1920 гг.: Историко-биографический словарь. 2022. *Վերջինի դրախոսությունը տե՛ս* S a h a k y a n. Armenian officers in the World War I. Officers of the army of the Republic of Armenia. 1914–1920: Historical and Biographical Dictionary, 2022, (Doctor in History A. S. Virabyan, Candidate of Historical Sciences S. S. Mirzoyan). Yerevan, National Archives of Armenia, 1382 p., 40 p. of illustrations, “Fundamental Armenology”, № 1 (17), 157–164, https://fundamentalarmenology.am/datas/pdfs/899.pdf.

[25] А р у т ю н я н. 1971, 317.

[26] Офицеры-армяне Первой мировой войны. Офицеры армии Республики Армения. 2022, 4.

[27] *Ն ա զ ա ր յ ա ն. 1999, 63–64:*

[28] А р у т ю н я н. 1971, 297.

[29] *Հայկական աշխարհազորային ստորաբաժանումները հայտնի են խումբ, գունդ և բանակ, իսկ պաշտոնական հաղորդագրություններում՝ դրուժինա անվամբ:*

Հ. Զավրյանը կազմում է գրություն կամավորական շարժման առաջին փուլի՝ 1914 թ. սեպտեմբերից 1915 թ. հունվար, մասին (էջ 250–260): Նա ներկայացնում է խմբերի մղած կռիվներն ու առավել հանգամանալի անդրադառնում III և IV խմբերի մարտերին: Հ. Զավրյանը պարզաբանում է՝ 1914 թ. դեկտեմբերի 8-ին III դրուժինայի և կազակների գիշերակացի ժամանակ անիմաստ կորստի պատճառը կազակ ժամապահների անփույթ ծառայությունն էր: Դա նշվում է, քանի որ Ա. Զ. Միշլաևսկին մեղավոր էր հայտարարել կամավորներին[30]: Զոհվում են շուրջ 30 կամավորներ և ավելի շատ կազակներ (էջ 257): Միաժամանակ վկայակոչվում է դեկտեմբերի 27-ին Կովկասյան 1-ին բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ Մ. Ա. Պրժևալսկու հրամանը, որտեղ նա ընդգծում է հայ մարտիկների և հրամանատար Համազասպ Սրվանձտյանցի քաջությունն ու անձնազոհությունը (էջ 257–258):

Հ. Զավրյանը ներկայացնում է Քեռու IV դրուժինայի մարտական ուղին: Կամավորները հաջողությամբ կատարում են հետախուզական գործողություն, որը չէր հաջողվել կատարել ռուսներին (էջ 258): Դրուժինան աչքի է ընկնում մի քանի կռիվներում և ունենում 16 սպանված ու 28 վիրավոր (էջ 258)՝ արժանանալով գեներալ Է. Գ. Բերխմանի գովասանքին: Դեկտեմբերի 9-ին IV դրուժինան և ռուսական ջոկատը ծանր դրության մեջ է հայտնվում թուրքական ընդհանուր հարձակման ժամանակ (էջ 133–134): Քեռին ծանր կռիվներից հետո կարողանում է շրջապատումից դուրս բերել ոչ միայն յուրայիններին, այլև՝ ռուս զինվորներին[31]: Համատեղ գործողությունների համար նա դիմում է Օլթիի ջոկատի հրամանատար, գեներալ Վ. Դ. Գաբաևին, սակայն վերջինս մերժում է՝ պատճառաբանելով, որ պատկերացում չունի հայ կամավորների մասին և առաջարկում է հեռանալ Կարս: Ի տարբերություն Գաբաևի՝ Կովկասյան բանակի շտաբը բարձր է գնահատում IV դրուժինայի մարտերը. Քեռին պարգևատրվում է Գեորգիևյան II աստիճանի ոսկե, իսկ նրա օգնական Մ. Արզումանյանը՝ III աստիճանի արծաթե մեդալներով (էջ 260):

Սարիղամիշի հաղթանակից հետո փոխարքան հաստատում է դրուժինաների նոր հաստիքների նախագիծը, որոնք կազմված են լինելու 4 վաշտից, յուրաքանչյուրում՝ 237 հոգի (էջ 272–274): Նա Ռազմակայանի շտաբի պետ, գեներալ Ն. Ն. Յանուշկևիչին հայտնում է, որ կամավորները զինված են 3 հազար ռուսական եռագիծ[32] և 2 հազար «Մանլիխեր»[33] մարտական հրացաններով (էջ 846):

Մայիսի 20-ի զեկուցագրում Հայկական կենտրոնական ազգային բյուրոյի նախագահի տեղակալ Հ. Խունունցը հայտնում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին, որ կամավորների թիվը 5 հազար է և բաժանված են 5 ջոկատի: Նշում է, որ II, III, IV և V խմբերը միավորվել են՝ կազմելով երեք գումարտակ՝ հազարական զինվորներով ու ստացել Հայկական Արարատյան գունդ անվանումը: Հրամանատարն է Վարդանը (Ս. Մեհրաբյան): Գումարտակները գլխա-

---

[30] *Նիլթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար. 2015, 174:*

[31] *IV դրուժինայի ընդհանուր կորուստը կազմել է 106 սպանված և 44 վիրավոր. տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 87, թ. 29–30:*

[32] *Հայտնի են նաև «Մոսին» անունով:*

[33] *Հիմնականում զինում էին աշխարհազորային կազմավորումները, թիկունքային զորամասերը և նավատորմը:*

վորում են Դրոն, Համազասպը և Քեռին: Գնդի անմիջական մասնակցությամբ հաջողվել է ազատագրել Վանը, իսկ I դրուժինան Դիլմանի ճակատամարտից հետո շարժվում է Վան (էջ 841):

Հ. Խունունցը նշում է, որ զինվորական իշխանությունների հետ բանակցում են կամավորների թիվը հասցնել մինչև 10 հազարի, սակայն, չնայած Կովկասյան բանակի շտաբի բարյացակամ վերաբերմունքին, հնարավոր չէ զենքի աղետալի պակասի հետևանքով (էջ 842):

Փետրվարի 19-ի հրամանում Ա. Զ. Միշլաևսկին Ադրբեջանի (Ատրպատականի) ջոկատի հրամանատար, գեներալ Ֆ. Գ. Զեռնոզուբովին տեղեկացնում է, որ պարսկական դեսպանորդը բողոքում է հայ, ասորի փախստականների և կամավորների կողմից իրականացվող կողոպուտի մասին: Ատրպատականում տեղի է ունեցել բախում պարսիկ կազակների հետ, եղել են զոհեր: Նա պահանջում է անհապաղ միջոցառումներ ձեռնարկել՝ դադարեցնելու անօրինականությունները, և իրեն զեկուցել (էջ 819): Այսպես կոչված՝ «կողոպտիչ» հայերն ու ասորիներն Ատրպատականի բնակիչներ են, որոնք իրենց ունեցվածքը կորցրել էին 1914 թ. դեկտեմբերյան նահանջի ժամանակ և այժմ փորձում են վերադարձնել կողոպտվածը:

Մարտի 4-ին Կովկասյան բանակի շտաբը Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանին ուղղված գրությունում զգուշացնում է, որ հայկական մամուլում կամավորների վերաբերյալ հոդվածներում չափազանցվում են նրանց մղած կռիվները, իսկ հաջողությունները որոշ դեպքերում վերագրվում են բացառապես կամավորներին, որով նվազեցնում են մյուս զորամասերի մասնակցությունը: Առաջարկվում է՝ մարտերի մասին տպագրվող հոդվածներն ու հեռագրերը հեղինակեն դրուժիններում ծառայողները: Հաղորդագրությունները պետք է լինեն անկողմնակալ և անաչառ ներկայացնեն իրադարձությունները (էջ 299):

Ապրիլի 29-ին Ռուսաստանի ՆԳ նախարարի ընկեր (տեղակալ) և ժանդարմական առանձին կորպուսի հրամանատար[34], գեներալ Վ. Ֆ. Ջունկովսկին գեներալ Ն. Ն. Յանուշկևիչին զեկուցում է, որ Դաշնակցությունը որոշել է պատերազմի ավարտից հետո մի շարք արտոնություններ պահանջել, որոնք չկատարելու դեպքում դիմելու է ուժի (էջ 829): Նա եզրակացնում է, որ հայերը « ... ուժեղ թափով պատրաստվում են գործել Ռուսաստանի դեմ, որպեսզի ուժով հասնեն (Արևմտյան Հայաստանի – Ռ. Ս.) ինքնավարությանը, որի համար Դաշնակցություն կուսակցությունը հիմք է նախապատրաստում կովկասյան զորքերում քարոզել զինվորներին հող բաժանելու մասին, այն հաշվարկով, որ կհրահրեն զինվորական խռովություն» (էջ 829):

Պատերազմի սկզբում սահմանամերձ որոշ շրջանների բնակչությանը, այդ թվում՝ հայերին, բաժանվել էր զենք, որը, սակայն, թուրքական հարձակման ձախողումից հետո շարունակում է մնալ տեղացիների ձեռքում: Վ. Ֆ. Ջունկովսկին հայտարարում է. «Կովկասյան գործերին տեղյակ մարդիկ համառորեն պնդում են, որ սպառազինությունը հայերին պետք է ոչ թե կարծեցյալ

[34] Այս պաշտոնը, չգիտես ինչու, անուշադրության էր մատնվել փաստաթղթի վերնագրում և միայն հիշատակվում է անձնանունների կենսագրականում (էջ 1038):

թշնամուց պաշտպանվելու, այլ ապագայի համար» (էջ 832): Գեներալին զայրացրել էր այն՝ կամավորները երևակայում են, որ Կովկասում կա հայկական բանակ (էջ 833):

Զեկուցագրում գեներալը սարսափեցնում է գալիք «հեղափոխությամբ», որը կարող են սկսել հայերը, և կիսլեն ռուսական արյունով և փողերով գրավված տարածքները: Նա հավաստիացնում է, որ վրացիների և կովկասյան թաթարների մոտ «հեղափոխական» տրամադրություններ չեն նկատվում, սակայն անհրաժեշտ է շտապ միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի հայկական «հեղափոխությունը» օրինակ չդառնա նրանց համար: Հանձին Վ. Ֆ. Ջունկովսկու՝ Ռուսաստանի ՆԳ նախարարությունն աստիճանաբար հիմք էր նախապատրաստում լուծարելու հայկական դրուժինները:

Առաջին փորձն արվեց մայիսի 15-ին, երբ ՆԳ նախարարությունը, ելնելով «պետական շահերից» և կայսրության ժողովուրդների «բարեկամական» հարաբերությունները պահպանելու ցանկությունից, կասկածի տակ է դնում հայկական դրուժինների անհրաժեշտությունը: Առաջարկվում է բոլոր դրուժինաներից, այդ թվում՝ վրացականից, հավաքել հրացանները, քանի որ բանակը մեծ կարիք ունի հրացենի, և դադարեցնել դրուժինաների կազմավորումը: Ինչպես նշում է ռազմական պատմաբան, գեներալ Ն. Գ. Կորսունը, Կովկասյան բանակի շտաբը ճիշտ արեց, որ բողոքարկեց հրամանը, որը «հավասարազոր էր հակառակորդի հետ մարտում գտնվող և մարտական արժեքավոր որակներ ցուցաբերած հայկական դրուժինաների լուծարմանը»[35]: Ընդունվում է միջանկյալ որոշում՝ բացի առկա յոթ կամավորական կազմավորումներից դադարեցնել հայկական դրուժինաների կազմավորումը և նրանց չզինել եռագիծ հրացաններով[36]:

Դրուժինաների զինաթափմանը դեմ է արտահայտվում Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը: Նա գտնում է, որ անհնար է 1915 թ. ապրիլի 24-ից մարտերում գտնվող հայկական ու վրացական դրուժինաներից վերցնել եռագիծ հրացաններն ու փոխարինել բարոյապես մաշված «Բերդան» հրացաններով (էջ 846): Փոխարքան հերքում է, որ շուրջ հինգ հազար հայ կամավորները կարող են վտանգ սպառնալ իշխանությանը, քանի որ գտնվում են հայրենի սահմաններից հեռու և հրամանատարության հսկողության տակ: Նա հետևյալ հիմնավորումն է տալիս՝ նույնիսկ եթե Վանը վերադարձվի թուրքերին, «դրուժինիկները խաղաղ ժամանակ կհանդիսանան Թուրքիայի դեմ պայքարի միջուկ և հենց այնտեղ կգնան բոմբիստները[37] և ընդհանրապես անհանգիստ հայ տարրը» (էջ 846):

Այսպիսով, կարելի է վերոգրյալից եզրակացնել, որ հայկական դրուժինաները հայտնվել էին ռուս պաշտոնյաների «ուշադրության» կենտրոնում, և Վ. Ֆ. Ջունկովսկին կատարում էր կառավարության հանձնարարությունը՝ ստեղծել հայերի «անվստահ» ու «հեղափոխական» լինելու առասպելը: Հետագայում տպագրված հուշերում նա այլ սպառնալիք է տեսնում՝ վտանգավոր էր համա-

---

[35] К о р с у н. 1937, Приложение 4, 189.

[36] К о р с у н. 1937, Приложение 4, 189.

[37] *Նկատի ունի այս կամ գործողության ժամանակ ինքնաչեն ռումբ օգտագործող ահաբեկիչներին կամ հեղափոխականներին:*

ում Անդրկասպյան մահմեդականներին ու կովկասյան թաթարներին[38], և որևէ խոսք կամ ակնարկ չկա «հեղափոխական» հայերի մասին:

Օգոստոսի 10-ին Կովկասյան բանակի շտաբի գեներալ-կվարտիրմեյստեր, գեներալ Պ. Ա. Տոմիլովը Ն. Ն. Յուդենիչին հայտնում է, որ Դիլման են եկել Քեռիի և Համազասպի դրուժինաները՝ «բացարձակապես կազմալուծված ու հոգնած և խնդրում են գնալ Երևան վերակազմավորման համար, սակայն կորպուսի հրամանատարը մերժել է» (էջ 403): Որոշումն առաջ է բերել Համազասպի կամավորների դժգոհությունը, որը ճնշվել է Ֆ. Գ. Զեռնոզուբովի կողմից: Բունության գործադրումը բացասաբար է ընդունվել տեղի հայերի և հայ փախստականների կողմից (էջ 404): Ֆ. Գ. Զեռնոզուբովը գտնում է, որ անհրաժեշտ է թույլատրել կամավորներին գնալ Երևան, «որով մենք կազատվենք շատ լուրջ բարդություններից» (էջ 404)[39]:

Օգոստոսի 11-ի զեկուցագրում Կովկասյան բանակի շտաբի պետի պաշտոնակատար, գեներալ Դ. Մ. Բոլխովիտինովը Պ. Ա. Տոմիլովին հայտնում է Ն. Ն. Յուդենիչի հրամանի բովանդակությունը՝ ուղղված Պ. Պ. Կալիտինին ու Ֆ. Գ. Զեռնոզուբովին: Հրամանատարը կարգադրում է՝ զինված հայերի հանդիպելու դեպքում վարվել հետևյալ կերպ. եթե դրուժինիկներ են՝ հանձնել ռազմադաշտային դատարանին, եթե զինված տեղացիներ են, ապա զենք թաքցնելու համար ենթարկել երեք ամսյա բանտարկության, կամ տուգանել 3 հազար ռուբլով: Եթե բռնվել են կողոպուտի կամ ավազակության ժամանակ՝ հանձնել ռազմադաշտային դատարանին (էջ 404–405)[40]:

Ն. Ն. Յուդենիչը հրամայում է. «Հայկական դրուժինաները մի ինչ-որ հատուկ արտոնություն ունեցող զորք չեն, ուստի ոչ մի ներողամտություն նրանց ցույց չտալ: Նրանք պարտավոր են ճշտորեն և առանց առարկության կատարեն այն, ինչ-որ հրամայված է: Մեր կարգադրություններին չհնազանդվելու դեպքում նրանցից խլել զենքը, հանդերձանքը և պետական իրերը, իսկ դրուժինաները լուծարել: Ենթարկվելու դեպքում ուժով հնազանդեցնել...» (էջ 405): Այնուամենայնիվ, ռուսական հրամանատարությունը չգնաց դրուժինաների լուծարմանը (էջ 416), քանի որ դեռևս զգում էր նրանց կարիքը:

Թ. Նազարբեկյանի վկայությամբ՝ Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Պ. Ի. Օգանովսկին «Գեներալներից գրեթե միակն էր, որ լավ էր վերաբերվում հայերին և գնահատում էր հայկական դրուժինաների աշխատանքը»[41]:

1915 թ. մայիսի 31-ի զեկուցագրում Պ. Ի. Օգանովսկին Ն. Ն. Յուդենիչին հայտնում է, որ Վանի շրջանում կողոպուտ կատարող հայ կամավորները կրակել են ռուսների վրա, որոնք արգելել են գողոնը տեղափոխել (էջ 374): Այս

---

[38] Джунковский. 1997, 575.

[39] *Այս փաստաթուղթը հրատարակել է թուրք հեղինակ Մ. Փերինչեկը. տե՛ս* Перинчек. 2011, 116–117. *Նրա հրատարակած փաստաթղթում, չգիտես ինչու, Դիլմանը դարձել է Դիլիջան. տե՛ս* Перинчек. 2011, 116*: Նշենք, որ գրքի վերնագիրը հիմնականում չի համապատասխանում բովանդակությանը:*

[40] *Կամավորական Ս. Զենտիկյանը հետևյալն է հուշագրում. «... մեր մէջ ամէն գոյնի մարդ կար՝ ոճրագործից աւազակ և կրթուած, պարկեշտ մարդիկ». տե՛ս Սահակյան. 2020, № 129, 143:*

[41] *Սահակյան. 2020, № 1, 280:*

դեպքի մասին նրան տեղեկացրել է գեներալ Ա. Մ. Նիկոլաևը: Հուլիսի 19-ին Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը, դիմելով կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին, տարակուսանք է հայտնում վերը նշվածի վերաբերյալ: Փոխարքան նշում է, որ Ա. Մ. Նիկոլաևը հրամանատարությանը մի բան է զեկուցում, իսկ Ա. Խատիսյանին գրավոր հայտնում է հակառակը: Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը տեղեկացնում է, որ հրամայել է հետաքննել և պարզել իրականությունը (էջ 858), բացի այդ՝ խստիվ արգելել է քրիստոնյաներից առգրավել զենքը՝ բացառությամբ եռագիծ հրացաններից (էջ 859): Քննությունն այդպես էլ չավարտվեց, քանի որ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին փոխարքայի պաշտոնում փոխարինեց Ն. Ն. Ռոմանովը, որը ուղիներ էր փնտրում քրդերի հետ «բարեկամանալու», դրուժինաները լուծարելու համար:

Հավելենք, ռազմական հանդես «Военный Вестник»*-ի թղթակիցը, վկայակոչելով հրամանատարության կարծիքը հայ կամավորների մասին, գրում է. «Կռվում են գերազանց, ինչպես առյուծները և մեր ընդհանուր գործին մեծ օգուտ են բերում»*[42]*:*

Փախստականների հիմնախնդիրը պատերազմի տարիներին

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին լուրջ խնդիր էին ներկայացնում փախստականները: Նրանց ընդունելու և տեղավորելու համար պետական զգալի միջոցներ էին հատկացվում: Իրենց հերթին ռուսական և, հատկապես, հայկական ու օտարերկրյա բարեգործական կազմակերպություններն ուժերի ներածին չափ օգնում էին պատերազմական գործողությունների շրջաններից կամ թուրք-քրդական կոտորածներից փրկված հայ գաղթականներին: Սկզբնապես նրանց զգալի մասը կենտրոնանում էր Կարսի մարզում, որն այնքան էլ «ընդունելի» չէր իշխանության համար: Ն. Ն. Յուդենիչն անցանկալի տարր էր անվանում հայ փախստականներին, պահանջում էր անհապաղ հեռացնել Կարսի մարզից ու Երևանի նահանգից՝ գտնելով, որ նրանք բացասական քաղաքական ազդեցություն կունենան տեղական բնակչության վրա: Նա պահանջում է հարմար առիթի դեպքում նրանց վերադարձնել իրենց բնակության վայրերը (էջ 847): Սակայն նկատենք, երբ եկավ պահը իշխանությունը զանազան առիթներ էր փնտրում՝ արգելելու արևմտահայերին վերադառնալ, քանի որ, օրինակ, Ալաշկերտի հովիտը նախատեսվում էր բնակեցնել ռուսներով ու կազակներով:

1915 թ. մայիսի 5-ի զեկուցագրում Վ. Ֆ. Ջունկովսկին կովկասյան իշխանությանը մեղադրում է հայերին հովանավորելու համար, որն ապագայում կարող է լուրջ բարդություններ առաջացնել: Նա վտանգավոր է համարում փախստականների զգալի թվի մուտքը փոխարքայություն: Այսպես, միայն 1914 թ. դեկտեմբերի 23-ին Պարսկաստանից Ջուլֆա է եկել 20 հազար, իսկ 1915 թ. հունվարի կեսերին՝ 30 հազարից ավելի մարդ (էջ 830): Վ. Ֆ. Ջունկովսկու գնահատմամբ՝ Սարիղամիշի կռիվների ժամանակ Թիֆլիս են հասել շուրջ 130 հազար հոգի, հիմնականում՝ հայեր (էջ 830), որը դժգոհություն է առաջացրել բնակչության շրջանում: Գեներալը գտնում է, որ նրանց պետք է տեղավորել Երևանի նահանգում, որտեղ բնակվում են 600 հազարից ավելի

[42] А-Тъ. 1916, 141.

հայեր (էջ 831): Նա մեղադրում է փոխարքայի տիկնոջը՝ Ե. Ա. Վորոնցովա-Դաշկովային՝ փախստական հայերին հովանավորելու համար. նրանց կեցության համար տրամադրում է զգալի դրամական միջոցներ, կազմակերպում դրամահավաքներ ու բարեգործական համերգներ[43]*: Գույները խտացնելով՝ հայտնում է, թե, իբր, հայերը տիկնոջը ողջունում են «Կեցցե՛ մեր փոխարքայուհին» կոչով (էջ 831)*[44]*: Ինչպես տեսնում ենք, Վ. Ֆ. Ջունկովսկին փոխարքային ու նրա ընտանիքը զրպարտելու համար օգտագործում է բամբասանքներ, որոնք ընդունվում էին կառավարության և քաղաքական գործիչների մի մասի կողմից:*

1915 թ. հունիսի 4-ին կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն փոխարքային ուղղված նամակում խնդրում է միջամտել և կասեցնել գեներալ Դ. Կ. Աբացիևի ոչ բարեկամական վերաբերմունքը Մանազկերտի և շրջանի ողջ մնացած հայերի նկատմամբ: Նա չի պաշտպանում քրիստոնյա բնակչությանը, որն էլ առիթ է տալիս քրդերին ու չերքեզներին շարունակել անօրինականությունները: Վերջիններս, որոնք օրեր առաջ կռվում էին ռուսների դեմ, այժմ սպառազինված, անպատիժ հարձակվում են հայկական գյուղերի վրա: Հայ բնակչությունը, որը գենքը ձեռքին պայքարել է ընդհանուր թշնամու դեմ, ենթարկվում է խուզարկությունների: Վեհափառը խնդրում է Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին պաշտպանել տեղի հայության իրավունքները (էջ 848–849)[45]*:*

Հունիսի 9-ի «չտապ» վերնագրված գրությամբ գեներալ Լ. Մ. Բոլխովիտինովը փոխարքայի քաղաքացիական մասով օգնական Ն. Լ. Պետերսոնին տեղեկացնում է, որ Ն. Ն. Յուդենիչը հրամայել է վտարել Կարսի մարզի Վերին Սարիղամիշի 184 բնակիչների և մոտ հազար թուրքահպատակ հայերին (էջ 849): Օգոստոսի 27-ի զեկուցագրում Պ. Ի. Օգանովսկին Ն. Ն. Յուդենիչին հայտնում է, թե որ պայմաններում հայերը կարող են վերադառնալ Ուրմիայի և Վանի շրջանները (էջ 862): Այս զեկուցագրի վրա Լ. Մ Բոլխովիտինովի կողմից արվել է մակագրություն՝ բանակի հրամանատարը հարցում է կատարել Եղբայրական օգնության կոմիտեի կազմի մասին Երևանի նահանգապետին, սակայն պատասխան չի ստացել, ուստի, քանի դեռ կոմիտեի կազմը հայտնի չէ, չի կարելի թույլատրել նրանց գործունեությունը և «Ընդհանրապես արգելել (կոմիտեի – Ռ. Ս.) մուտքն Ալաշկերտի հովիտ» (էջ 862):

---

[43] *1915 թ. հուլիսի 30-ին և օգոստոսի 4-ին Նախարարների խորհրդի նիստի ժամանակ քննարկում են Կովկասյան բանակի հաղթանակները՝ գտնելով, որ դրանք վնասում են Ռուսաստանի շահերը: Փոխարքային մեղադրում են, որ նա ցանկանում է վերականգնել Մեծ Հայաստանը. տե՛ս* Исмаил–Заде. 2005, 404.

[44] *Տիկինը և փոխարքայության ղեկավարությունը նույնիսկ ամբաստանվեցին ցանկացած օպերացիա տապալելու ու խուճապ ստեղծելու մեջ, տե՛ս* Переписка В. А. Сухомлинова с Н. Н. Янушкевичем. 1923, 158. *տե՛ս նաև* Арутюнян. 1971, 315–316.

[45] *Հովհ. Թումանյանի որդին՝ Մուշեղը, 1915 թ. մայիսի 26-ին Մանազկերտից գրած նամակում հայտնում է. «Սպաների մեծագույն մասի մէջ տիրում է հայատեաց տրամադրութիւն ...: Բարեբախտաբար, էստեղ կան մի քանի հայ օֆիցերներ ևս, որոնք իրանց ազգասիրական տրամադրութեամբ մի* противоядие *(հակաթույն – Ռ. Ս.) էն ստեղծում». տե՛ս Ռ. Սահակյան. 2009, 188–189:*

Այս վերջին արգելքը, անշուշտ, հասկանալի է: Իշխանությունն Ալաշկերտի հովիտը հարմար էին գտնում գաղութացման համար: Դեռևս 1915 թ. ապրիլի 5-ի զեկուցագրում Ն. Ն. Յուդենիչը փոխարքային առաջարկել էր ռուսական գաղութացման վայր ընտրել Ալաշկերտի հովիտը, որը հարուստ է խոտհարքներով: Գեներալն խորհուրդ է տալիս կայսրության կենտրոնական նահանգներից ուղարկել հնձվորներ, որոնք ոչ միայն կզբաղվեին հողագործական աշխատանքներով, այլև կկազմակերպեին վերաբնակիչների տեղափոխումն Ալաշկերտի հովիտ[46]: 1916 թ. մինչև 1917 թ. հոկտեմբեր ռուսական իշխանությունը իրականացնում է Արևմտյան Հայաստանում հետազոտություններ՝ պարզելու համար տնտեսության զարգացման և գաղութացման հնարավորությունները:

Նկատենք՝ փախստականների հիմնախնդիրն այդպես էլ չլուծվեց: Ինքնին հասկանալի է, որ ռուսական ռազմական իշխանությունը խոչընդոտներ ու տարբեր արգելքներ էր հարուցում, որպեսզի հայերը չվերադառնան Ալաշկերտի, Դիադինի և Բայազետի շրջաններ: Այսպես, Ն. Ն. Յուդենիչի հրամանի համաձայն՝ վերը նշված վայրեր կարող են վերադառնալ միայն տեղաբնիկ հայերը (էջ 868): Հարց է առաջանում՝ ի՞նչպես կարող էին հայերն ապացուցել, որ տեղաբնիկ են, քանի որ հապշտապ փախուստի ժամանակ շատերը չէին հասցրել վերցնել ոչ միայն անձը, այլև՝ սեփականության իրավունքը հաստատող փաստաթուղթ: Ո՞վ կամ ո՞ր մարմինն էր հաստատելու, որ նրանք համարվում են տեղաբնիկներ և այլն:

1915 թ. հոկտեմբերի 23-ին եպիսկոպոս Խ. Մուրադբեկյանը Կովկասում փախստականների տեղավորման գլխավոր լիազոր, գեներալ Վ. Մ. Թամամշևին խնդրում է աջակցել Երևանի նահանգում գտնվող փախստականների կեցության հարցում: Սրբազանը տեղեկացնում է, որ միայն Երևանում ապաստանել են 17 հազարից ավելի արևմտահայ՝ հիմնականում Վանից (էջ 864), իսկ նահանգում՝ 100 հազար հոգի (էջ 866): Նա հայտնում է՝ Բայազետի ու Դիադինի օկրուգներում ապաստանել են մինչև 10 հազար հոգի (էջ 867):

Հայկական հարցի հիմնախնդիրը և ռուսական իշխանությունը

Հայկական հարցի լուծման հետ կապված խնդիրները մեծապես անհանգստացրել են ռուսական իշխանությանը: Հիմնահարցն իր արտացոլումն է գտել ժողովածուի փաստաթղթերում: Դեռևս 1915 թ. մարտի 16-ին Ռազմականյանին կից գեներալ-կվարտիրմեյստեր Յ. Ն. Դանիլովը ներկայացրել է Թուրքիայի հետ ապագա հաշտության պայմանագրով նախատեսվող նախագիծը, որտեղ մանրամասն անդրադառնում է Էրզրումի գրավման հետ կապված խնդիրներին: Գեներալը նշում է, որ քաղաքի՝ 40-ից 50 հազարի բնակչության մոտ կեսը հայեր են (էջ 308:) « … Էրզրումի գրավումը մեզ դեմ առ դեմ կկանգնեցնի ցավոտ Հայկական հարցի հետ …», որը կտիպի շարունակել նվաճումները դեպի արևմուտք: Յ. Ն. Դանիլովի կարծիքով՝ հավանաբար, այս մտավախությունն է ստիպել կովկասյան ղեկավարությանը հրաժարվել Էրզրումի գրավումից՝ այն թողնելով Թուրքերին (էջ 308): Նա գտնում է, որ առավել շահավետ է միացնել Ալաշկերտի և Բայազետի հովիտները (էջ 308): Սակայն Գերագույն

---

[46] *Տե՛ս* Арутюнян. 1971, 341; Татищев. 2001, 237.

գլխավոր հրամանատար Ն. Ն. Ռոմանովը պարտադիր էր համարում Էրզրումի գրավումը (էջ 310)՝ իհարկե, ելնելով ռուսական պետության շահերից:

Մարտի 2-ին Հ. Զավրյանը Հայոց ազգային կենտրոնական բյուրոյին ուղղված նամակում ներկայացնում է իր հանդիպումները Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության աշխատակից Ա. Ն. Մանդելշտամի և Պետական դումայի պատգամավոր Պ. Ն. Միլյուկովի հետ, որոնց ընթացքում քննարկել է Կիլիկիան ինքավար Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկելու հարցը: Պ. Ն. Միլյուկովն աննպատակահարմար է գտել Հ. Զավրյանի առաջարկը: Ա. Ն. Մանդելշտամը խորհուրդ է տվել հանդիպել նախարարին և ներկայացնել Կիլիկիայի խնդիրը (էջ 824):

Մայիսի 4-ին Փարիզում ռուսական դեսպան Ա. Պ. Իզվոլսկին արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովին զեկուցում է Հ. Զավրյանի հետ ունեցած հանդիպման ու քննարկված հարցերի մասին: Հանդիպման ժամանակ վերջինս ներկայացրել է ռուսական արտաքին գործերի նախարարությանը տրամադրած հուշագիրը, որտեղ ասվում է, որ Ռուսաստանը մտադիր է դաշնակիցներին առաջարկել Թուրքիայի ավատիշխանության և Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի հովանավորության տակ հիմնել ինքնավար Հայաստան (էջ 334): Դեսպանը հարցնում է նախարարին՝ արդյո՞ք ծրագիրը հավանություն է ստացել նախարարության կողմից: Մայիսի 5-ի պատասխանում Ս. Դ. Սազոնովը հայտնում է. «Հայերի հետ զրույցներն ունեցել են ակադեմիական բնույթ: Զավրիևի ծրագրին որևէ որոշակի ցուցում չի տրվել» (էջ 335):

Հունիսի 16-ին Ս. Դ. Սազոնովը Ն. Ն. Ռոմանովին ուղղված նամակում իր կարծիքն է հայտնում ռուսական զորքերի կողմից Մեծ Հայաստանի հետագա ճակատագրի մասին: Դիվանագետի համոզմամբ՝ ռուսական իշխանությունը կանգնած է մի բարդ խնդրի՝ հայկական հարցի լուծման հետ (էջ 887): Նախարարը հիշեցնում է, որ գրավված տարածքներում հայերը երբեք թվապես չեն գերազանցել մահմեդականներին, առավել ևս՝ կոտորածներից հետո: Ս. Դ. Սազոնովի կարծիքով՝ հայերը դժվար թե կազմեն տեղի բնակչության մեկ քառորդը և «... հայերին ինքնավարություն տալը կհանգեցնի փոքրամասնության կողմից մեծամասնության շահագործմանը» (էջ 888)[47]: Դիվանագետը առաջարկում է արևմտահայերին թույլատրել ինքնուրույն տիրապետել դպրոցական և եկեղեցական կապիտալներն ու գույքը, ներկայացուցիչներ ունենալ քաղաքային և գյուղական մարմիններում: Նույն կերպ պետք է վարվել մահեղականների հետ՝ հաշվի առնելով տեղական պայմանները և կուլտուրական զարգացման մակարդակը (էջ 888): Նա ահազանգում է, որ մահմեդականները զավթում են բռնագաղթված կամ սպանված հայերի սեփականությունը (էջ 888):

Հունիսի 26-ին կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հանդիպում է փոխարքա Ն. Ն. Ռոմանովի հետ: Վեհափառը հայտնում է, որ Հայկական հարցը գոյություն ունի միայն Թուրքահայաստանում (Արևմտյան Հայաստանում), հույս ունի՝ հայերի

[47] *Վանում նախկին ռուսական փոխհյուպատոս Ս. Պ. Օլֆերևի համոզմամբ՝ նախընտրելի է ստեղծել ինքնավար Քրդստան, այլ ոչ թե՝ ինքնավար Հայաստան, քանի որ Կովկասում բնակվում են 1,5 միլիոն հայեր և ընդամենը 130 հազար քրդեր: Հայերին ինքնավարություն չնորհելը կհանգեցնի ռուսահպատակ հայերի անջատողական գործողություններին. տե՛ս* Мосаки. 2019, № 1, 45.

ահռելի կորուստները կգնահատվեն, և արևմտահայությունը իրավունք կունենա իր հողի ու պատվի տերը լինել: Մեծ իշխանը հավաստիացնում է, որ «իր կարծիքով հայ ժողովրդին լուսավոր ապագա է սպասում իր հայրենիքում և համոզված է, որ հայությունը ամբողջությամբ գոհ կլինի ռուսական կառավարությունից» (էջ 889): Միաժամանակ փոխարքան հայտնում է, որ Բիթլիսի շրջանում որոշ դեպքեր են տեղի ունեցել[48]*, որի մասին նա առայժմ լռում է՝ խնայելով կաթողիկոսին: Հրամայել է հետաքննել, ուստի խնդրում է կաթողիկոսին երկու ներկայացուցիչ նշանակել, որպեսզի նրանք ևս ընդգրկվեն քննիչ հանձնաժողովում: Փոխարքա Ն. Ն. Ռոմանովը հայտնում է, որ գեներալ Ն. Ն. Պեչկովը շուտով նշանակվելու է «Պատերազմի իրավունքով Թուրքիայից գրավված մարզերի» գեներալ-նահանգապետ, և նա հանդիպում կունենա Գևորգ Ե-ի հետ (էջ 889)*[49]*:*

Փոխարքայի հետ հանդիպման ընթացքում կաթողիկոսը բարձրացնում է փախստականների հիմնախնդիրը, քանի որ նրանց թույլ չեն տալիս վերադառնալ իրենց բնակավայրերը և տիրապետել ունեցվածքին, որի համար պահանջում են սեփականությունը հաստատող փաստաթղթեր: Գևորգ Ե-ն նշում է, որ հայերի ունեցվածքը կողոպտված է, իսկ տները՝ հրկիզված կամ ավերված, ուստի, եթե եղել են փաստաթղթեր, ապա դրանք ոչնչացվել են: Վեհափառը վկայակոչում է Ռուսաստանը, որտեղ գյուղացիները դարերով չունեն սեփականության վերաբերյալ որևէ վկայական (էջ 890):

1916 թ. հուլիսի 3-ին Ս. Դ. Սազոնովին գրած նամակում՝ խնդրո առարկա Հայկական հարցի առնչությամբ, Ն. Ն. Ռոմանովը պարզաբանում է. «Իմ խորին համոզմամբ Հայկական հարցը ներկայումս գոյություն ունեցող Ռուսական կայսրությունում բացարձակապես գոյություն չունի, և նույնիսկ չպետք է թույլ տալ դրա մասին հիշատակություն…» (էջ 891): Ըստ փոխարքայի՝ Ռուսաստանը նաև չի կարող հաշվի չառնել հայ ժողովրդի տառապանքները, որը նա կրել է պատերազմի ժամանակ: Նա համաձայնվում է նախարարի հետ, որ արևմտահայերին կարելի է թույլատրել տնօրինել եկեղեցական ու դպրոցական գործերը, ներկայացուցիչներ ունենալ քաղաքային և գյուղական ինքնավարություններում: Նույն մոտեցումը պետք է դրսևորել նաև ոչ քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ (էջ 892):

Ինչևէ. ռուսական կառավարությունը Հայկական հարցը «լուծեց» 1916 թ. հունիսի 5-ին, երբ հրապարակվեց Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շտաբի պետ, գեներալ Մ. Վ. Ալեքսեևի հրամանը Պատերազմի իրավունքով Թուրքիայից գրավված մարզերի ժամանակավոր կանոնադրությունը, որը հաստատվել էր Նիկոլայ II-ի կողմից (էջ 870–887):

---

[48] *1916 թ. հունիսի 29-ին զինվորական քահանա Ռ. Բեկգուլյանցը, Թ. Նազարբեկյանին գրած նամակում անդրադառնալով փոխարքայի ակնարկին, հաղորդում է. «Զարմանալի է, ասես բոլոր չար դևերը հավաքվել են մեր ազգի կործանման համար: Ամեն զզվելի, ամեն ստոր, ամենը, որ կարող է վնասել հայերին, ներկայացվում է փոխարքային խտացված, մեր գործին ամենավնասակար տեսքով: Ամեն ինչ մոռացվում է, ինչ որ անում են հայերը, չեն նկատում». տե՛ս* Սահակյան. *2021, № 2, 269:*

[49] *Արևմտյան Հայաստանի վարչական կառավարման վերաբերյալ տե՛ս էջ 817–992:*

Իրավիճակը փոխվում է 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, հատկապես՝ ապրիլի 26-ին Ժամանակավոր կառավարության կողմից Թուրքահայաստանի մասին որոշումն ընդունելուց հետո: Ռուսական զորքի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանը դուրս է բերվում կովկասյան ու զինվորական իշխանությունների ենթակայությունից և անմիջականորեն ենթարկվում Ժամանակավոր կառավարությանը: Լուծարվում է զինվորական գեներալ-նահանգապետի պաշտոնը, և իշխանությունն անցնում է Թուրքահայաստանի (Արևմտյան Հայաստանի) գլխավոր կոմիսար, գեներալ Պ. Ի. Ավերյանովին (էջ 978): Վերջինս 1917 թ. նոյեմբերի 9-ի հրամանում կարգադրում է գրավված տարածքներում՝ Վանի, Խնուսի և Էրզրումի շրջաններում, հայերին ևս ներգրավվել՝ վարչական ու տնտեսական խնդիրները լուծելու համար (էջ 988): Դեկտեմբերի 18-ին գլխավոր կոմիսարը հրամայում է հայերից կազմել չորս գունդ (էջ 989): Դա տեղին էր, սակայն՝ բավական ուշ: Արդեն 1918 թ. փետրվարին դեռևս կազմավորումը չավարտած հայոց զինուժը հարկադրված էր դիմագրավել թշնամու հարձակմանը և Մայիսյան հերոսամարտերում ապացուցել իր գոյատևման իրավունքը:

Ցեղասպանության հիմնախնդրի լուսաբանումը

Ժողովածուում կան որոշ փաստաթղթեր, որոնք վկայում են արևմտահայության զանգվածային կոտորածների՝ ցեղասպանության մասին: Պատերազմի սկզբում կոտորածների մասին տեղեկություններն անորոշ էին, մի շարք դեպքերում՝ հակասական, սակայն, երբ ռուսական բանակը 1915 թ. գարնանը խորացավ հակառակորդի տարածքում, տեղեկությունները սկսեցին հաստատվել նաև ռուս հրամանատարների կողմից: Այսպես, 1915 թ. մարտի 6-ի ռուսական զեկուցագրում նշվում է՝ Դիլմանի շրջանում հայերի ջարդի ոգեշնչողը Վանի նահանգապետ Ջևդեթն էր (էջ 303): Մարտի 13-ին գեներալ Լ. Մ. Բոլխովիտինովը հրաման է ստանում պաշտպանել Ուրմիայի և Դիլմանի քրիստոնյաներին թուրք-քրդական հարձակումներից: Ամերիկյան միսիոներ Լաբորիի հաղորդման համաձայն՝ թուրք ժանդարմները նպատակ ունեն կոտորել քրիստոնյաներին (էջ 825):

Ապրիլի 5-ի ռուսական տեղեկությունների համաձայն՝ թուրքերի կողմից ոչնչացվել է Վանի նահանգի 14 հայկական գյուղ (էջ 316, 319): Արճեշցի փախստականները հայտնում են երկու հազար հայերի կոտորածի մասին (էջ 318): Ապրիլի 7-ին կաթողիկոսը Ս. Դ. Սագոնովին ուղղված հեռագրում հայտնում է, որ հավաստի տեղեկություններ է ստացել Էրզրումում, Զեյթունում, Բիթլիսում, Վանում հայ բնակչության կողոպուտի և կոտորածների մասին: Վեհափառը խնդրում է նախարարին դիմել չեզոք երկրներին, որպեսզի միջամտեն ու պաշտպանեն հայերին (էջ 826–827):

Ապրիլի 12-ին փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը, Ն. Ն. Ռոմանովին զեկուցելով ռազմաճակատում ընթացող կռիվների մասին, միաժամանակ հայտնում է Վանում սկսված ապստամբության մասին (էջ 319): Ռուսական օպերատիվ ամփոփագրերում շարունակվում են հիշատակվել Վանի շրջանում քրդերի կողմից հայերի զանգվածային կոտորածների մասին (էջ 320–321): Ապրիլի 19-ին Պ. Ա. Տոմիլովը հայտնում է. «Վանի շրջանում հայերի կոտորածը կազմակերպված բնույթ ունի: ... որպես բանվորներ տանում են 18-ից 80 տարե-

կան բոլոր տղամարդկանց, ձերբակալում, ապա գնդակահարում վաղորոք նախատեսված վայրերում…» (էջ 321):

Հուլիսի 8-ին Պ. Ի. Օգանովսկին, Պ. Ա. Տոմիլովին զեկուցելով ընդհանուր իրավիճակը, միաժամանակ հայտնում է Մշո դաշտում հայերի զանգվածային կոտորածների մասին: Քաղաքից տարհանվել են մահմեդականները, «որից հետո, իբր, սկսել է քաղաքի ոմբակոծությունը» (էջ 390): Թուրքական բանակը հրետակոծել է Մուշի հայկական թաղամասում ինքնապաշտպանության դիմած հայերին: Ժողովածուում բերվում են երկու ռուս սպաների վկայությունները Մուշի և գավառի հայության զանգվածային կոտորածների մասին (էջ 896–898, 900):

Նկատենք, որ ժողովածուում ցեղասպանության վերաբերյալ հիմնական տեղեկությունները ներկայացվել է Հայաստանի ազգային արխիվի կողմից, որոնք ջարդերից փրկված հայ փախստականների վկայություններ են (էջ 896–898, 900, 996–1009):

Դիտողություններ և ցանկություններ

Ամփոփելով ժողովածուում ընդգրկված նյութերի մասին շարադրանքը՝ կազմողների ուշադրությանն արժանի մի շարք դիտողություններ և ցանկություններ հայտնենք: Այսպես.

1. առաջաբանում նշվում է, որ Սարիղամիշի շրջանում մարտական գործողությունները շարունակվում են մինչև 1915 թ. հունվարի 6-ը (էջ 13): Ընդհանրապես, պատմագրությունում ավարտը համարվում է հունվարի 5-ը, իսկ հունվարի 6-ին տեղի են ունեցել տեղական բախումներ փախչող թշնամու հետ:

2. Առաջաբանում անդրադառնալով Վանի 1915 թ. ապրիլ–մայիս ինքնապաշտպանությանը՝ նշվում է, որ քաղաքի հայկական թաղամասերը շրջապատվել էին թուրքական ժանդարմական ուժերի կողմից (էջ 16), սակայն մոռացության է մատնվել, որ հիմնական մարտական ուժը հանդիսացել են թնդանոթներով ու գնդացիրներով զինված օսմանյան բանակը, քրդական և չերքեզական ջոկատները: Դրա վերաբերյալ կան օտարերկրացիների, այդ թվում՝ թուրքական ծառայության մեջ գտնվողի վկայությունը:

Առաջաբանում նաև նշվում է՝ թուրք պատմաբանները, հիմնվելով թուրքական փաստաթղթերի վրա, հայտարարում են, որ վանեցիների ապստամբությունը համաձայնեցվել է ռուսական զորքի հարձակման հետ, այսինքն՝ եղել է մի ինչ-որ «դավադրական» պլանի մաս, այլ ոչ թե պայքար սեփական կյանքի (ինքնապաշտպանության) համար: Տրվել է հետևյալ ձևակերպումը. «Ռուսական արխիվային փաստաթղթերը չեն հաստատում այդ ողբերգական իրադարձությունների նման մեկնաբանումը» (էջ 16): Հայտնի է, որ, այսպես կոչված, «այդ ողբերգական իրադարձությունը» կամ «Թուրքիայի հայ բնակչության նկատմամբ բռնության փաստեր» (էջ 41, 42) արտահայտությունները կիրառելով՝ խուսափել են գործածել հանցագործության իրավական անվանումը՝ ցեղասպանություն: Առաջաբանում չկա որևէ բացատրություն, թե ինչո՞ւ էին երիտթուրքերը զանգվածաբար կոտորում և բռնագաղթի ենթարկում արևմտահայերին: Նույնը վերաբերում է ինքնապաշտպանական մարտերին: Նշվում է, որ ժողովածուում ներկայացված հայ փախստականների վկայությունները հայերենից ռուսերեն թարգմանվել են Հայաստանի ազգային արխիվի մասնագետների կողմից 2012–2013 թթ. (էջ

43): Այս կերպ կարծես ակնարկում են՝ նշված փաստաթղթերը ռուսական չեն, այլ՝ հայկական, այն էլ՝ թարգմանված. այսինքն՝ կարելի է ենթադրել, որ իրենք պատասխանատվություն չեն կրում թարգմանության համար:

3. Ցեղասպանության առաջին դեպքերը տեղի են ունեցել 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին ռուսահպատակ հայերի նկատմամբ՝ Բաթումի մարզում գործել են հատուկ նշանակության «Թեչքիլաթը մահսուսեի» ջոկատները, որոնց մասին որևէ տեղեկատվություն բացակայում է: Թուրքերին աջակցել են մարզի աջար ու լազ բնակչությունը, որի համար ռուսական կառավարությունը քննարկել էր մահմեդականներին սեփականությունից զրկելու և Օսմանյան կայսրություն աքսորելու հարցը: Դա շատ լավ հայտնի էր առաջաբանի պատմական մասի հեղինակ Դ. Գ. Մարտիրոսյանին, որն այդ մասին հոդված ունի: Նշենք, որ արևմտահայության ցեղասպանության վերաբերյալ կան օտարերկրացի ականատեսների՝ դեսպանների, հյուպատոսների, միսիոներների և այլոց բազմաթիվ վկայություններ:

4. Բացակայում են փաստաթղթեր ռուս-թուրքական ճակատում հունական, ասորական և մահմեդական կամավորական խմբերի կազմավորման մասին: Չի պարզաբանվում, թե ինչո՞ւ ռուսական հրամանատարությունը լուծարեց մահմեդականներից կազմված փոքրաթիվ խումբը: Նաև չի նշվում, թե ի՞նչ պատճառով վրացական դրուժինաները Տրապիզոնից տեղափոխվեցին Հյուսիսային Պարսկաստան:

5. Բայազետի ջոկատի կազմում նշվում են երեք հայկական դրուժիններ. իրականում դա Արարատյան գունդն էր ու կազմված էր II, III և IV դրուժիններից (էջ 16):

6. Ինչպե՞ս ռուսական հրամանատարության մոտ հասունացավ Վանին «օգնության» հասնելու որոշումը: Իրականում Անդրկասպյան կազակային բրիգադը հրաման էր ստացել ջախջախել Դիլմանի ճակատամարտից հետո նահանջող Հալիլին, որն ուղղվում էր Վան: Միայն այդ պատճառով էր, որ ռուսական զորքերը հասան Վան տանող ճանապարհը, սակայն հրաման չունեին օգնության հասնել քաղաքին: Իրականությանը չի համապատասխանում այն պնդումը, որ գեներալ Ա. Մ. Նիկոլաևի Բայազետի ջոկատին հանձնարարվել էր օգնել Վանի հայերին (էջ 16): Գեներալը հրաման էր ստացել մնալ Բերկրիում, որի մասին հայտնում է Արարատյան գնդի հրամանատար Վարդանին: Վերջինս հրավիրում է հրամանատարների խորհրդակցություն և որոշվում է առաջանալ առանց ռուսական աջակցության[50]: Առաջաբանում նշվում է, որ Բայազետի ջոկատը գրավում է Վանը (էջ 16): Իրականում առաջինը Վան է մտնում Արարատյան գունդը, ավելի ստույգ՝ հետախուզական հեծելաջոկատը, ապա՝ գունդը և նոր միայն՝ Բայազետի ջոկատը: Պարզապես անհրաժեշտ էր նշել, որ ռուսական զորքի անսպասելի առաջացման պատճա-

[50] *Բայազետի ջոկատի սպա Ֆ. Ելիսեևը հետևյալ կերպ է բացատրում Վան առաջանալուց հրաժարվելը. «Հեծյալ գնդերը չէին կարող շարժվել: Գիշերով հեծելազորին մոտենալ այդ մեծ գրեթե եվրոպական քաղաքին, ինչպիսին հանդիսանում էր Վանը, վտանգավոր էր: Այդպես էին ասում շտաբերում ...: Սակայն հայկական դրուժինաները չդիմացան՝ գիշերը գնացին իրենց «ավետյաց քաղաքը» կամ «Հայկական Մոսկվան», ինչպես նրանք անվանում էին Վանը». տե՛ս Մ ե լ ք ո ն յ ա ն. 2004, 183–184:*

ռով էր, որ թուրք-քրդական ուժերը դադարեցրին Վանի պաշարումը: Սա է իրականությունը:

7. Առաջաբանում որևէ հիշատակություն չկա երիտթուրքերի ռազմավարական ծրագրի՝ «Մեծ Թուրան» երևակայական պետություն ստեղծելու և նրա սահմանների մասին, որի համար էլ կայսրությունը մտավ պատերազմի մեջ: Նշենք, որ մեր օրերում Թուրքիան շարունակում է փայփայել նման ծրագրի իրականացումը:

8. Նախաբանում անհրաժեշտ էր նշել, որ իրականությանը չեն համապատասխանում ժանդարմական զեկուցագրերը հայերի «հեղափոխական» գործունեության մասին, որը նպատակ ուներ հեղափոխություն առաջացնել Ռուսաստանում: 1917–1918 թթ. ու հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, թե ովքեր էին իրական հեղափոխականները, ավելի ստույգ՝ խռովարարները:

9. Ռուսական հրամանատարությունը խմբերը օգտագործում էր առանձին-առանձին՝ աշխատելով, որպեսզի նրանք ցրված լինեն ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում և երբեք միավորված չլինեն: Միայն 1915 թ. հուլիսին դրուժինաները միավորվեցին գեներալ Տրուխինի ջոկատի մեջ. դրանից հետո այլևս նման փորձ չկատարվեց: Կառավարության հակահայ դիրքորոշումը թույլ չտվեց դրուժինաների թիվն ավելացնել արդեն հայտնի պատճառներով: Իշխանությունը նպատակամղված վարկաբեկիչ լուրեր էր տարածում կամավորների վերաբերյալ՝ նման կերպ հող ստեղծելով նրանց լուծարման համար:

10. Վանն ազատագրելուց հետո անդրադարձ չի կատարվել Վանի և ազատագրված նահանգների ժամանակավոր վարչության (նահանգապետության) կազմակերպման և գործունեության, Ա. Մանուկյանին ժամանակավոր կառավարիչ (նահանգապետ) նշանակելու մասին: Կարելի է ենթադրել, որ նախաբանում հարկադրված կլինեին բացատրել, թե ինչո՞ւ 1915 թ. հուլիսյան նահանջից հետո, երբ քաղաքը վերագրավվեց ռուսների կողմից, սակայն հայերից կազմված իշխանությունը չվերականգնվեց:

11. Մեղադրելով հայերին քրդերին ու թուրքերին կոտորելու մեջ՝ մոռացության են մատնվում Վանի թուրքական թաղամասում մնացած մոտ հազար մահմեդական կանանց ու երեխաների վերաբերյալ հայերի ցուցաբերած մարդկային վերաբերմունքը: Նրանց հոգածությունը ստանձնել էին ամերիկյան միսիոներները և գրող Լև Տոլստոյի դուստրը՝ Ալեքսանդրան:

12. Առաջաբանում, որտեղ մանրամասն խոսվում է մարտական գործողությունների մասին, որևէ մեկնաբանություն կամ կարծիք չի հայտնվում, թե ինչո՞ւ էր ռուս-թուրքական ռազմաճակատը համարվում երկրորդական, համաշխարհային պատերազմի ընթացքի վրա որևէ ազդեցություն չունեցող ռազմաթատերաբեմ: Վկայակոչված փաստերն այնքան էլ համոզիչ չեն: Արդյո՞ք միտումնավոր չէր նման վերաբերմունքը: Այստեղ իրենց դերն են ունենում անգլիացիները, որոնք ռուսներից պահանջում էին ակտիվացնել գործողությունները եվրոպական ռազմաբեմում: Հարցեր, որոնց պատասխանը չի երևում ժողովածուում ընդգրկված փաստաթղթերում: Օսմանյան կայսրությունը Քառյակ միության թույլ օղակն էր, որի պարտությունը վճռական նշանակություն կունենար պատերազմի ընթացքի վրա, և, հավանաբար, պատերազմը կավարտվեր ոչ թե 1918 թ., այլ՝ ավելի վաղ:

13. Որևէ ակնարկ չի արվում Էրզրումի գրոհի ժամանակ կարևոր դեր խաղացած հայ-ասորական հետախուզական խմբի մասին, որը, գործելով ռուսների հետ, կարողանում են ձեռք բերել հետախուզական կարևոր տեղեկութ-

յուններ, որոնք վճռական նշանակություն են ունենում ամրոցի գրավման համար:

14. Հրամանատարներն իրենց զեկուցագրերում հայտնում էին քրդական հարձակումների մասին, որոնց դեմ հաջողությամբ պայքարում էին հայ ու ասորի կամավորները, քանզի լավ գիտեին տեղանքը, լեզուները, թշնամուն և կարողանում էին հիմնականում կասեցնել քրդերի գրոհները: 1916 թ. հայերից կազմված դրուժինաների լուծարումը հնարավորություն տվեց, որպեսզի քրդերն ուժեղացնեն հարձակումները բնակավայրերը վերականգնող հայերի ու ռուսական զորամասերի վրա:

15. Փաստաթղթում օգտագործվել է «Արևելյան Հայաստան» աշխարհագրական եզրույթը, որը պետք էր պարզաբանել, որ նկատի ունեն Էրզրումից արևելք ընկած հայկական տարածքները (էջ 308):

16. Ժողովածուում որևէ ակնարկ չկա Սևծովյան ռազմական նավատորմի և հայ կամավորների համատեղ դիվերսիոն-հետախուզական գործողությունների մասին:

17. Ժողովածուում չի հիշատակվում, որ Տրապիզոնի անցումը ռուսներին հնարավորություն էր ստեղծում նախապատրաստել Կ. Պոլսի գրավման օպերացիան, և ինչո՞ւ այն չիրականացվեց:

18. Կարծում ենք, որ ռազմաճակատը պետք էր անվանել ռուս-թուրքական, քանի որ մարտական գործողությունները չեն ընթացել Կովկասում:

Եզրակացություն

Հարկ ենք համարում կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

1. Ժողովածուի կազմողները կատարել են զգալի հետազոտական աշխատանք: Ովքեր ուսումնասիրություններ են կատարել արխիվներում, գիտեն, թե դա ինչ երկարատև և համբերատար աշխատանք է պահանջում: Անշուշտ, դա արվել է կազմողների կողմից, սակայն կա մի բաց՝ կապված հայ կամավորական շարժման ու արևմտահայության ցեղասպանության հետ: Կովկասում կամավորական շարժման հիմնական նախաձեռնողը Կովկասի փոխարքայությունն էր: Թույլատրվեց հետախուզման մեջ գտնվող ՀՅԴ գործիչներին վերադառնալ և մասնակցել դրուժինաների ձևավորմանը: Կամավորական շարժումը ներկայացնող փաստաթղթերը հիմնականում միակողմանի են: Հեղինակները (խոսքը վերաբերվում է ռուսաստանցի կազմողներին) ընտրել և տեղադրել են այն փաստաթղթերը, որոնք բացասական կողմից են ներկայացնում կամավորական շարժումը, որտեղ հայերը հանդես են գալիս որպես ավազակներ, անկարգապահ և անկազմակերպ զինվորական կազմավորումներ, իսկ հարձակման հիմնական թիրախը ՀՅ Դաշնակցությունն է: Ընթերցողի մոտ այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ նման վավերագրեր բացակայում են կամ էլ, ընդհանրապես, գոյություն չունեն: Այդ դեպքում ինչպե՞ս բացատրել մեծ թվով կամավորների պարգևատրումը ռուսական մարտական շքանշաններով և մեդալներով:

Հայկական աղբյուրներում նմանապես նշվում է կամավորների կողմից զինվորական կարգապահության խախտման դեպքերի մասին: Ավելին, Անդրանիկի հրամանով դրուժինայում կազմակերպվում է ռազմական ոստիկանություն և ռազմական դատարան: Ժողովածուում չեն բացահայտվում պատճառները, որոնց հետևանքով տեղի էին ունեցել զանցանքներն ու հանցանքներ:

Թուրքական «անապասելի» հարձակումը հնարավորություն չի տալիս կամավորականների ընտրություն կատարել: Դեռ ամբողջությամբ չկազմակերպված ու չհամալրված խմբերը շտապ ուղարկվում են ռազմաճակատ: Հավաքվել էին տարբեր տարիքի, սոցիալական ծագման, միմյանց անծանոթ և բազմաբարբառ մարդիկ, որոնք երբեմն միմյանց դժվար էին հասկանում: Կամավորները չունեին ձմեռային հագուստ, ապահովված չէին պարենով, բուժծառայությամբ, կապի միջոցներով, դաշտային խոհանոցներով և այլնով: Դա պատճառ է դառնում, որպեսզի առաջանան դժգոհություններ և դասալքություն: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ շարժման ղեկավարությունը 1915 թ. հունվարից հետո սկսեց ավելի ուշադիր վերաբերվել զինվորագրվողներին, և նրանց հետ անց էին կացվում զինվորական պարապմունքներ, ուսուցանվում էին կարգապահական կանոնադրություն և այլն:

Հարկավ, հայկական դրուժինաների մարտական հաջողությունները պայմանավորված էին ռուսական զորքի հետ համատեղ գործողություններում, որը անհերքելի է, սակայն դա չի նվազեցնում կամավորների մղած մարտերը: Դրուժինաների շնորհիվ փրկվում են տասնյակ հազարավոր հայեր: Կամավորների ներկայությունը հարկադրում է քրդերին վերադարձնել հափշտակած կանանց ու երեխաներին:

Կամավորների մարտական աշխատանքը գնահատվում էր նրանց հետ անմիջականորեն կռվի մեջ գտնվող ռուս, կազակ զինվորների և ստորին ու միջին օղակի սպաների կողմից:

Մեկ այլ կարևոր հանգամանք. 1916 թ. ապրիլին գերմանական հետախուզությունը Բեռնում հիմնում է «Ռուսաստանի ոչ ռուս ժողովուրդների» լիգա, որի նպատակն էր կայսրությունում ազգային փոքրամասնություններին շրջանում հրահրել անջատողական շարժումներ և խռովություններ: Նշենք, որ գերմանական փողերից, միջնորդավորված, իրենց բաժինն են ստանում նաև բոլշևիկները: Միակը հայերն էին, որոնք հրաժարվեցին որևէ մասնակցություն ունենալ լիգային, նույնիսկ այն բանից հետո, երբ լուծարվում են դրուժինաները, և Արևմտյան Հայաստանին չի տրվում ինքնավարություն: Այնպես որ, հայերին մեղադրել հակառուսական քաղաքականության և «հեղափոխություն» նախապատրաստելու մեջ, անհիմն են: 1917 թ. վերջին Հայաստանից հեռացող ռուս զինվորը և սպան հայերի կողմից որևէ հարձակման չենթարկվեց՝ ի տարբերություն կովկասյան թաթարների:

Կազմողների ուշադրությունից վրիպել է հետևյալը՝ 1. ինչո՞ւ փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ժամանակավոր կառավարությունն առաջնահերթ էր համարում հայերից կազմել զինվորական կանոնավոր ստորաբաժանումներ: Զգալի թվով ռուս սպաներ մնացին ծառայելու ՀՀ զինված ուժերում:

2. Արևմտահայության ցեղասպանության հետ կապված փաստաթղթերը ամբողջական չեն: Փաստաթղթերում միայն կան ակնարկներ, ոչ հստակ փաստեր: Միայն հայ արխիվիստների կողմից ներկայացված վավերագրերից կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել հայերի ցեղասպանության մասին:

3. Հայկական հարցը ներկայացնող փաստաթղթերն ամբողջությամբ բացահայտում են ցարիզմի երկդիմի քաղաքականությունը: Գրագրությունից հետևում է, որ կառավարությունն որևէ նպատակ չի ունեցել արևմտահայերին շնորհել ռուսական հովանավորության ներքո ինքնավարություն: Փորձ է արվում հայերին փոխարինել քրդերով, սակայն՝ ապարդյուն: Ռուսների համար միակ հենարանը կարող էին լինել հայերը և ասորիները, որոնց թողեցին բախտի քմահաճույքին: Նրանց հնարավորությունները գնահատվեցին բավականին ուշ՝ 1917 թ., երբ Ռուսաստանում տեղի էին ունենում քաղաքական լուրջ

իրադարձություններ, որոնց հետևեց ռուսական զորքի հեռացումը ռուս-թուրքական ռազմաճակատից:

Ժողովածուից այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ այն կազմվել է քաղաքական նկատառումներով, այլ ոչ թե՝ պատմական անաչառությունից ելնելով:

Ռուբեն Սահակյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի վարիչ, առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատ, կամավորական շարժում, Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանական մարտեր, հայկական ոստիկանության պատմություն: Հեղինակ է 14 գրքի, փաստավոքների և նյութերի ժողովածուների, շուրջ 100 հոդվածի:
rubensahakyan58@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ասրյան Ա. 2007, Վանի նահանգապետության և ռուսական Կովկասյան բանակի հրամանատարության տեսակետները նահանգապետության տարածքում քրդերի վերաբնակեցման մասին.– «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1–2, էջ 31– 36:

Կարապետյան Մ. 1999, Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում (1914–1917 թթ.), Երևան, «Գիտություն», 335 էջ:

Կիրիմյան Ա. 2005, Վարդան Մազմանյանի վկայությունները Բաթումի մարզի Տանձոտ գյուղի հայ բնակչության կոտորածների մասին.– «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 3–17:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 57, g. 5, գ. 87, թ. 29–30:

Մելիքյան Վ. Հ. 1997, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, «Մխիթար Գոշ», 320 էջ:

Մելքոնյան Ա. 2004, Ուշագրավ աշխատություն. Ֆյոդոր Ելիսեև. «Կազակները Կովկասյան ճակատում 1914–1917.– «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 176–193:

Մեհրաբյան Ս. 2022, Խանասորի Վարդանի հիշատակարանը. հրատարակության պատրաստեց՝ Ռ. Սահակյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 260 էջ:

Նազարյան Ա. Ս. 1999, Հայկական զորամասերի կազմավորումը կովկասյան ճակատում (1914–1918 թվականներին), Երևան, «Զանգակ-97», 240 էջ:

Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար. 2015, ԺԱ հատոր, հրատարակութեան պատրաստութիւն, խմբագրութիւն եւ ծանօթագրութիւններ Երուանդ Փամպուքեանի, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեանի հրատարակչատուն, 448 էջ:

Սահակյան Ռ. 2009, Մուշեղ Թումանյանի նամակ զեկուցագիրը «Հայոց գյուղատնտեսական ընկերության» լիազոր Արշակ Թադևոսյանին Ալաշկերտում տարվող վերականգնողական աշխատանքների մասին.– «Վէմ» (Երևան), № 3, 186–190:

Սահակյան Ռ. 2012, Փաստաթղթեր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ռուսահպատակ հայերի զանգվածային կոտորածների մասին.– ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 4, էջ 257–276,

Սահակեան Ռ. 2013, Բաթումի նահանգի հայութեան կողոպուտն ու սպանութիւնները Ա. Համաշխարհայինին սկզբում՝ 1914ի աշնան (փաստաթղթեր).– «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս» (Պէյրութ), թիւ ԼԳ, էջ 7–45:

Սահակյան Ռ. 2019, Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը.– «Վէմ» (Երևան), № 1, էջ 264–296:

Սահակյան Ռ. 2019, Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը.– «Վէմ», № 2, էջ 292–328:

Սահակյան Ռ. 2019, Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը.– «Վէմ», № 4, էջ 270–299:

Սահակյան Ռ. 2020, Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը.– «Վէմ», № 1, էջ 254–300:

Սահակյան Ռ. 2020, Կամավորական Սուրեն Չեթիկյանի հուշերը Առաջին համաշխարհային պատերազմի մարտական գործողությունների մասին. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 129, էջ 139–167:

Սահակյան Ռ. 2021, Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը.– «Վէմ», № 2, էջ 258–288:

Андраник Озанян. Документы и материалы. 1991. Составители: руководитель Арутюнян А. О., Арутюнян Г. Г., Эвоян В. С., Мирзоян С. С., Сафарян П. Г., Шатирян Г. М.– «Вестник архивов Армении» (Ереван), 493 с.

Арутюнян А. О. 1971, Кавказский фронт 1914–1917 гг. Ереван, «Айастан», 414 с.

А–Тъ. 1916, Из дневника участника Кавказского фронта.– «Военный Вестник» (Петроград), июль, № 7, с. 133–142.

Верховский А. И. 1959, На трудном перевале. М., Воениздат, 448 с.

Габдрафикова Л. Р., Абдуллин Х. М. 2015, Татары в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). Казань, Институт истории им. Ш. Марджани, 396 с.

Джунковский В. Ф. 1997, Воспоминания, т. второй. Предисл. и примеч. И. М. Пушкарёвой и З. И. Перегудовой. М., «Издательство им. Сабашниковых», 685 с.

Исмаил–Заде Д. И. 2005, Граф И. И. Воронцов–Дашков. Наместник Кавказский. М., Центрополограф, 512 с., илл.

Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914–1917 гг. Сборник документов. 2020. Отв. ред. Артизов А. Н. М., Фонд «Связь эпох», 1168 с., 16 с. илл.

Корсун Н. Г. 1937, Сарыкамышская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1914–1915 году. М., Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 164 с., илл.

Корсун Н. 1940, Алашкертская и Хамаданская операции на Кавказском фронте мировой войны в 1915 году. М., Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза, 200 с., 11 л. карт.; табл.

Масловский Е. В. 1933, Мировая война на Кавказском фронте 1914–1917 г. Стратегический очерк. Париж, «Возрождение» – “La Renaissance”, 503 с., 16 л. илл.

Мартиросян Д. Трагедия батумских армян: просто “резня” или предвестник армянского геноцида? –http://regnum.ru/news/1236705.htm (մուտք՝ 19. 12. 2009).

Мосаки Н. З. 2019, «Письма из Турции» вице–консула в Ване С. П. Олферьева.– «Восточный архив» (Москва), № 1, с. 41–48.

Офицеры-армяне Первой мировой войны. Офицеры армии Республики Армения. 1914–1920. Историко-биографический словарь. 2022, сост. д. и. н. А. С. Вирабян, к. и. н. С. С. Мирзоян. Ереван, Национальный архив Армении, 1392 с., 40 с. илл.

Переписка В. А. Сухомлинова с Н. Н. Янушкевичем. 1923. – «Красный архив», Москва–Петроград, т. второй, с. 130–175.

Переписка В. А. 1923, Сухомлинова с Н. Н. Янушкевичем.–«Красный архив». Москва–Петроград, т. третий, с. 29–74.

Перинчек М. 2011, Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. М., «Лаборатория книги», 256 с., илл.

Пипия Г. В. 1978, Германский империализм в Закавказье в 1910–1918 гг. М., «Наука», 223 с.

Ратцингер И. Адвокатам каннибализма: Факты о резне армян и айсоров в Турции и Иране. https://web.archive.org/web/20180627144503/https://reg num. ru/news/1173806.html (մուտք՝ 28. 08. 2023):

Саакян Р. 2014, Отчет профессора В. В. Сапожникова о предворительном исследовании некоторых районов Западной Армении, завоеванных русскими войсками во время Первой мировой войны.– «ИФЖ», № 1, с. 236–245.

Саакян Р. 2016, Роль генерала Т. Назарбекяна в битве под Дильманом 1915 года (по архивным материалам).– «ИФЖ», № 2, с. 209–229.

Стрелянов (Калабухов) П. Н. 2007, Казаки в Персии. 1909–1918 гг. М., Центрполиграф, 442 с.

Татищев А. А. 2001, Земли и люди. В гуще переселенческого движения (1906–1921). М., «Русский путь», 376 с., илл.

Тер-Оганов Н. К. 2012, Персидская казачья бригада. 1879–1921 гг. М., Институт востоковедения РАН, 352 с., илл.

Шишов А. В. 2001, Полководцы Кавказских войн. М., Центрполиграф, 559 с.

КАВКАЗСКИЙ ФРОНТ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ДОКУМЕНТАХ
(Критические замечания и анализ)

РУБЕН СААКЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Первая мировая война, Кавказский фронт, И. И. Воронцов – Дашков, Н. Н. Юденич, армянское добровольческое движение, Андраник, Дро, Амазасп, Кери, А. Манукян, Я. Заврян, Геноцид армян, Армянский вопрос, Сарыкамыш, Ван, Эрзерум, Трапезунд, Ерзнка.

В 2020 году в Москве был издан сборник документов «Кавказский фронт Первой мировой войны. 1814–1917 гг.». Ответственный редактор: А. И. Артизов. Составители: к. и. н. Б. Б. Давыдов, Н. Г. Захарова, к. и. н. И. В. Карпеев, С. А. Харитонов, к. и. н. О. В. Чистяков, Е. Е. Колоскова, к. и. н. М. Е. Малевинская, к. и. н. Д. Г. Мартиросян, Ю. В. Басенко, к. и. н. Г. Г. Авагян, к. и. н. С. С. Мирзоян. Составителями сборника была проделана огромная исследовательская работа. Однако ознакомление с опубликованными в нем документами вызывает ряд вопросов, по которым хотелось бы высказать нашу точку зрения, в связи с чем представляем ряд критических замечаний:

1. В качестве одного из упущений в предисловии сборника следует указать на отсутствие подтверждения того факта, что главным инициатором добровольческого движения на Кавказе было Кавказское наместничество, а также партия Даш-

Պատմաբանասիրական հանդես • Историко-филологический журнал • Historical and Philological Journal • 2023 № 3

накцутюн (АРФД, находившаяся под следствием), которой разрешено было вернуться и принять участие в формировании добровольческого отряда.

2. В связи с самообороной жителей г. Вана в апреле – мае 1915 г. в предисловии сборника отмечено, что армянские кварталы города были окружены силами турецкой жандармерии (с. 16), но при этом нет упоминания о том, что основными силами были османская армия, курдские и черкесские войска, вооруженные пушками и пулеметами. Об этом свидетельствуют иностранцы, в том числе служившие в османской армии.

В предисловии также отмечено, что турецкие историки на основании своих документов заявляют о том, что восстание ванских армян было согласовано с наступлением русских войск и являлось частью какого-то заговора, а не борьбой за выживание (самооборона). В примечании дается следующее пояснение: «Русские архивные документы не подтверждают подобную трактовку этих трагических событий» (с. 16). Известно, что такие определения, как «трагические события» или «факты насилия над армянским населением» (с. 41), «свидетельства армянских беженцев о фактах насилия над мирным армянским населением Турции» (с. 42) имеют свою юридическую дефинцию – геноцид. В предисловии не дается каких-либо объяснений, почему османское правительство в массовом порядке депортировало и истребляло западных армян. Сказанное относится и к оборонительным боям армянского населения. В предисловии сборника указано, что показания армянских беженцев были переведены с армянского на русский сотрудниками – специалистами Национального архива Армении в 2012–2013 годах (с. 43), тем самым создается впечатление, что авторский коллектив не несет ответственности за перевод.

3. Нет упоминаний об имевших место случаях геноцида (в ноябре – декабре 1914 г. в Батумской области) в отношении русскоподданных армян. В регионе орудовало турецкое спецподразделение «Тешкилят-и Махсуса» (отряд специального назначения), о действиях которого нет каких-либо упоминаний в сборнике. Турки получили поддержку со стороны жителей региона – аджарцев и лазов; по окончании войны русское правительство намеревалось лишить их имущества и выслать в Османскую империю. Этот факт известен Д. Г. Мартиросяну, который подготовил историческую часть предисловия и является автором отдельной научной статьи об этих событиях. Следует отметить, что существуют многочисленные свидетельства иностранцев о Геноциде армян. Факт Геноцида был признан многими государствами, в том числе Государственной Думой РФ (1996 г.).

4. В сборнике отсутствуют документы о формировании греческих, ассирийских и грузинских добровольческих отрядов, а также не раскрыты причины расформирования отрядов, состоявших из курдов и кавказских татар. Помимо сказанного, не упоминается о том, почему две грузинские дружины из Приморья были переведены в Северную Персию.

5. В предисловии указано, что в составе Баязетского отряда действовали три армянские дружины (с. 16). Фактически это был Араратский полк, в состав которого входили II, III и IV дружины.

6. Чем руководствовалось русское командование, приняв решение об оказании «помощи» жителям г. Ван? Изначально частям 4-го Кавказского армейского корпуса, в том числе Закаспийской казачьей бригаде (Баязетский отряд), было приказано окружить и уничтожить остатки дивизии Халил-бея, отступившего к Вану после поражения в битве при Дильмане. Лишь по этой причине русские войска вышли на дорогу, ведущую в Ван. Не соответствует действительности ут-

верждение о том, что начальнику Баязетского отряда генералу А. М. Николаеву было приказано оказать помощь ванским армянам, обороняющимся от турецких войск (с. 16). Фактически генерал получил приказ оставаться в Беркри, о чем он сообщил командиру Араратского полка Вардану. Последний созвал совещание командиров отрядов, на котором было принято решение оказать поддержку жителям г. Ван без русских. В предисловии сказано, что Баязетский отряд занял г. Ван (с. 16). Однако первым в город вошел Араратский полк, а точнее – его разведывательный отряд, а затем – Баязетский отряд. Следовало всего лишь отметить, что благодаря продвижению русских войск турецко-курдские силы были вынуждены снять осаду и поспешно отступить, что соответствует действительности.

7. Умалчивается о том, что младотурецкое правительство разработало стратегический план по созданию воображаемого «Великого Турана» с огромной протяженностью границ, из-за чего и Турция развязала войну. Отметим, что и сегодня Турция продолжает лелеять эту программу.

8. Боевая деятельность армянских добровольцев представлена в основном в негативном плане. К сожалению, была выбрана подборка документов, дискредитирующих армянских дружинников. В начале боевых действий было допущено много ошибок, поскольку турки атаковали «внезапно» и командование спешно отправило на фронт еще не полностью сформированные отряды. Командиры приложили все усилия по установлению воинской дисциплины в дружинах. Русские командиры, ценившие боевую «работу» дружинников, нередко проявляли к ним неоднозначное отношение.

9. На наш взгляд, в предисловии следовало отметить, что доклады жандармерии о «революционной» и «антирусской» деятельности армян, преследовавших цель начать революцию в России, не соответствуют действительности. События 1917–1918 гг. показали, кто истинные революционеры, а точнее – повстанцы.

10. Возникает вопрос, если армянские добровольцы были недисциплинированными, то как объяснить факт награждения солдат российскими боевыми орденами и медалями?

11. Русское командование старалось использовать армянские добровольческие дружины на разных участках фронта, чтобы они не могли действовать совместно. Лишь однажды, в июле 1915 года, дружины были объединены в отряд генерала И. Трухина. В дальнейшем подобные попытки не повторялись. Антиармянская позиция правительства не давала возможности увеличить число дружинников. Власти целенаправленно распространяли компрометирующую информацию о добровольцах, тем самым подготавливая почву для ликвидации дружин.

12. В предисловии сборника не упоминается о формировании и деятельности Временной администрации Вана и назначении А. Манукяна по приказу русского командования временным управляющим (губернатором) после освобождения города. К сожалению, не был должным образом рассмотрен вопрос о том, почему армянская власть не была восстановлена после июльского отступления 1915 года и завоевания Вана и провинции русскими войсками.

13. Расплывчатым обвинениям армян в убийствах турок и курдов следовало бы противопоставить тот факт, что около тысячи мусульманских женщин и детей в Ване не были убиты армянами. Они были переданы находившимся в городе американским миссионерам. Заботу о них взяла на себя дочь писателя Льва Толстого – Александра.

14. При описании боевых действий не рассматривается вопрос о том, почему русско-турецкий фронт считался второстепенным, не оказывавшим влияние на

ход мировой войны? Разве подобное отношение не было преднамеренным? Англичане сыграли в этом определенную роль, потребовав от русских активизации действий на европейском фронте.В опубликованных документах нет ответа на эти вопросы. Османская империя была слабым звеном в Четверном союзе, поражение которого могло иметь решающее значение и, возможно, война закончилась бы не в 1918 г., а гораздо раньше.

15. Не отмечен факт, что при штурме Эрзурума важную роль сыграла армяно-айсорская разведывательная группа, которая совместно с русскими добыла первоочередную разведывательную информацию, имевшую решающее значение при взятии крепости.

16. Командиры сообщали об атаках курдов, против которых эффективно действовали армянские и айсорские добровольцы, хорошо знавшие местность и сумевшие остановить их атаки. После расформирования армянских отрядов в 1916 г. участились нападения курдов на русские части и армян, которые восстанавливали свои населенные пункты.

17. В одном из документов упоминается географический термин «Восточная Армения». Следовало уточнить, что имеются в виду армянские территории к востоку от Эрзурума (с. 308).

18. В сборнике отсутствуют документы о совместной диверсионно-разведывательной деятельности Черноморского военного флота и армянских добровольцев.

19. Не упоминается крайне важный факт, что захват Трапезунда давал русским возможность подготовить операцию по взятию Константинополя. Не рассматривается также вопрос о том, почему Константинополь не был захвачен.

20. Полагаем, что правильнее было бы назвать фронт русско-турецким, поскольку боевые действия происходили не на Кавказе.

Рубен Саакян – д. и. н., заведующий отделом новой истории Института истории НАН РА, ведущий научный сотрудник. Научные интересы: российско-турецкий фронт Первой мировой войны, добровольческое движение, Геноцид армян, самооборонительные сражения, история армянской полиции. Автор 14 книг, сборников документов и материалов, около 100 статей.
rubensahakyan58@gmail.com

THE CAUCASUS FRONT OF THE FIRST WORLD WAR IN THE DOCUMENTS
(Critical remarks and analysis)

RUBEN SAHAKYAN

S u m m a r y

Keywords: The Caucasus Front, I. I. Vorontsov-Dashkov, N. N. Yudenich, Armenian volunteer movement, Andranik, Dro, Hamazasp, Keri, A. Manukian, H. Zavrian, Armenian Genocide, Armenian Question, Sarikamish, Van, Erzerum, Trapezund, Erzenka.

In 2020, a collection of documents ‘’The Caucasus Front of the First World War, 1914-1917’’ was published in Moscow. Executive editor A. N. Artizov, compilers -

candidate of historical sciences B. B. Davidov, N. G. Zakharova, candidate of historical sciences I. V. Karpeyev, S. A. Kharitonov, candidate of historical sciences O. V. Chistyakov, E. E. Koloskova, candidate of historical sciences M. E. Malevinskaya, candidate of historical sciences D. G. Martirosyan, Yu. V. Basenko, candidate of historical sciences G. G. Avagyan, candidate of historical sciences S. S. Mirzoyan. The compliers of the collection did a significant research work, but when getting familiar with the published documents a number of questions come up, therefore we present some observations.

1. One of the gaps in the preface is the absence of the fact that the main initiator of the volunteer movement in the Caucasus was the Caucasian governorship, and also, that the persecuted members of the ARF Dashnaktsutyun Party were allowed to return and take part in the formation of squads.

2. In the preface, regarding the self-defense of Van in April - May 1915, it is noted that the Armenian quarters of the city were surrounded by the forces of the Turkish gendarmerie (p. 16), omitting the fact that the main forces were the Ottoman army along with Kurdish and Circassian troops armed with cannons and machine guns. This fact is evidenced by foreigners, including those serving in the Ottoman army.

The preface notes that the Turkish historians, referring to their documents, state that the uprising of the Van Armenians was coordinated with the offensive of Russian troops, i.e. it was part of some kind of conspiracy, and not a struggle for survival (self-defense). The note provides the following explanation: “Russian archival documents do not support such an interpretation of these tragic events” (p. 16). It is known that such expressions as “these tragic events”, or “facts of violence against the Armenian population” (p. 41), “testimonies of Armenian refugees about facts of violence against the peaceful Armenian population of Turkey” (p. 42) have a legal definition - Genocide. There is no explanation in the preface for what purposes the Ottoman government massively deported and exterminated Western Armenians. The same applies to the defensive battles of the Armenian population. It is noted that the testimonies of Armenian refugees were translated from Armenian by specialists from the National Archives of Armenia in 2012–2013 (page 43). This sounds more like an attempt to put the onus on the translation.

It was also necessary to provide data from American missionaries about the fact that about 55.000 Armenians were killed by the Turks and Kurds in the Van vilayet, and the Russian command, in order to avoid an epidemic, was forced to collect the bodies and set them on fire.

3. There is no reference to the first recorded cases of the genocide in the Batumi region, in November–December 1914, against Russian citizen Armenians. The collection does not give any mention on the activities of the Turkish special units “Teshkilat-i Mahsusa” (“Special detachment”) operating in the region. The Turks were supported by the inhabitants of the region - Adjarians and Laz people, whom the Russian government intended to deprive of their property after the war and deport to the Ottoman Empire. This is well known to D. G. Martirosyan, who wrote a special article about this and who prepared the historical part of the preface. It should be noted that there are numerous testimonies from foreigners about the Armenian genocide. The fact of the genocide was recognized by many states, including the State Duma of the Russian Federation (1996).

4. The collection contains no documents on the formation of Greek, Syrian and Georgian volunteer squads, and it does not disclose the reasons for the disbandment of squads formed from Kurds and Caucasian Tatars. It is silent about why two Georgian squads from Primorye were transferred to Northern Persia.

5. The preface notes that three Armenian squads operated in the Bayazet detachment (p. 16). In fact, it was the Ararat regiment, which consisted of II, III and IV squads.

6. How did it happen that the Russian command decided to “help” the residents of Van? In fact, the units of the 4th Caucasian Army Corps, including the Transcaspian Cossack

Պատմաբանասիրական հանդես • Историко-филологический журнал • Historical and Philological Journal • 2023 № 3

Brigade (Bayazet detachment), were ordered to surround and destroy the remnants of Khalil Bey's division, which retreated to Van after the defeat in the battle of Dilman. Only for this reason, the Russian troops took the road leading to Van. The statement that the head of the Bayazet detachment, General A. M. Nikolayev, was ordered to go to the aid of the Van Armenians defending against the Turkish troops, is not true (p. 16). The general was ordered to remain in Berkri, about which he informed the commander of the Ararat regiment, Vardan. The latter called a meeting of squad commanders, where a decision was made to rescue Armenians without help from Russians. The preface notes that the Bayazet detachment occupied the city of Van (p. 16). In fact, the Ararat regiment was the first to enter Van, more precisely, its reconnaissance detachment, and only then the Bayazet detachment. It was only necessary to note that the advance of Russian troops made the Turkish-Kurdish forces to end the siege and hastily retreat. This is the historical truth.

7. The preface does not mention the fact that the Young Turk government developed a strategic plan to create an imaginary "Great Turan" with a huge length of borders for which Turkey started the war. Let us note that even today Turkey cherishes this program.

8. The combat activities of Armenian volunteers are presented mainly from a negative point of view. Unfortunately, the documents selected by compilers discredit the combatants. Certainly, at the beginning of the hostilities, there were many omissions and mistakes, since the Turks attacked "suddenly", and the command hastily sent the newly formed squads to the front. The commanders made every effort to ensure that there was military discipline in the squads. Russian commanders, who valued the combat "performance" of the combatants, did not know what to do with them after the battles, as if they were stepchildren.

9. In our opinion, it should have been noted in the preface that the gendarme reports on the "revolutionary" and "anti-Russian" activities of the Armenians aiming to start a revolution in Russia do not correspond to reality. The events of 1917 – 1918 showed who the true revolutionaries or, more precisely, the rebels were.

10. The question arises, if the Armenian volunteers were undisciplined, then how to explain the numerous Russian military orders and medals awarded to the combatants.

11. The Russian command tried to use the Armenian volunteer squads separately from each other, in different sectors of the front, so that they could not act together. Only once, in July 1915, the squads were united into the detachment of General Trukhin. Such attempts were not repeated in the future. The anti-Armenian position of the government did not make it possible to increase the number of squads. The authorities purposefully disseminated compromising information about the volunteers, thereby preparing the ground for the liquidation of the squads.

12. There is no mention of the formation and activities of the Provisional Administration of Van and the appointment of A. Manukyan as temporary administrator (governor), by order of the Russian command, after the liberation of the city. The preface does not pay due attention to the question why Armenian power was not restored after the July retreat of 1915 and the recapture of Van and the province by Russian troops.

13. Vague accusations against Armenians of killing Turks and Kurds should have been countered with the fact that the Armenians did not kill about a thousand Muslim women and children in Van. They were handed over to the American missionaries in the city. The daughter of the writer Lev Tolstoy, Alexandra, took care of them.

14. The preface describes the battles without making any comments and considering the question of why the Russian-Turkish front was considered a secondary battlefield that did not affect the course of the world war. Wasn't this attitude intentional? The British played their part here demanding that the Russians intensify their actions on the European battlefield. These are questions to which there are no answers in the documents included in the collection. The Ottoman Empire was a weak link in the Quadruple Alliance, the

defeat of which could have been decisive and, perhaps, the war would have ended not in 1918 but much earlier.

15. It is not noted that during the assault on Erzurum, an important role was played by the Armenian - Syrian reconnaissance group, which together with the Russians, obtained the most important intelligence information that was decisive for the capture of the fortress.

16. The commanders reported about Kurdish attacks against which the Armenian and Syrian volunteers effectively acted, since they knew the terrain and the enemy well and basically stopped the Kurdish attacks. After the disbandment of the Armenian squads in 1916, the Kurds intensified attacks on Russian units and on the Armenians who were rebuilding their settlements.

17. In one of the documents of the collection, the geographical term "Eastern Armenia" was used. It should have been clarified that the Armenian territories to the east of Erzurum are meant (p. 308).

18. The collection contains no hint about the joint sabotage and reconnaissance activities of the Black Sea Navy and Armenian volunteers.

19. The collection does not mention that the capture of Trapizund gave the Russians the opportunity to prepare an operation for the capture of Constantinople, and does not address the question of why it did not take place.

20. In our opinion, it would be correct to name the front Russian-Turkish, since the fighting did not take place in the Caucasus.

Ruben Sahakyan – Doctor of Sciences in History, Head of the Department of Modern History of the Institute of History of the NAS RA, Leading Researcher. Scientific interests: Russian-Turkish Front of the First World War, volunteer movement, Armenian Genocide, self-defense battles, history of the Armenian police. Author of 14 monographs, collections of documents and materials, around 100 articles. rubensahakyan58@gmail.com